

Borgere på vakt

The Norwegian Citizen-militia

En komparativ studie av borgervæpningen i Norge ca.1620-1814

Bengt Helland Eliassen

Masteroppgave ved institutt for arkeologi, historie, kultur og
religionsvitenskap/Humanistisk Fakultet

UNIVERSITETET I BERGEN

Semester: Vår

01.02.2018

© Bengt Helland Eliassen

2017

Borgere på vakt

Bengt Helland Eliassen

<https://bora.uib.no/>

Sammendrag

The thesis is an attempt to analyse what, if any, kind of military experience the Norwegian citizen militia had. The objects of study are the cities of Trondheim, Bergen, Fredrikstad and Halden during the assigned period of 1620 up until 1814. The other two questions posed by the thesis are; in what manner was the citizen militia in these cities supposed to function based on the available source material, and did their geographical position and proximity to potential enemies affect the way they organised their training and what kind of focus they had? The thesis is structured so as to not only compare the cities with each other, but also to look at how things evolved over time in the span of the 15th century, and to compare the legislative texts of the 1600s with that of the early 1800s.

The first half of the study presents the different cities and the legislative material assigned to their militias, indicating how they were supposed to organise the watch. It appears that despite the fact that the militia are presented as a local defence force in much of the research literature, throughout most of the 1600s the citizen militia in Trondheim and Bergen were largely intended to operate as a combination of police force and firefighters. Due to the lack of legislative texts available concerning Fredrikstad and Halden, the analysis regarding these cities is primarily based on scholarly historical presentations. Despite this, it appears that much the same is true for these eastern cities. By contrast, the ordinances of the early 1800s indicate that the Norwegian citizen militia was being reorganised to fit a military template, the focus shifting from law and order into weapons training, standardised uniforms and a detailed and well developed command structure. The second half compares the differences and similarities of the respective militias, finding that the general military experience of the citizenry of these cities was rather lacking, with the exception of Halden.

Forord

«You walk along the streets at night shouting, It's Twelve O'clock and All's Well. What if all is not well? Then you bloody well find another street.» – Terry Pratchett, Guards! Guards!

Takk til Mamma og Pappa for åpne hjerter og åpne lommebøker.

Takk til Inge H. Eliassen og Eirik Veivåg Tveit for råd angående oppgaven.

Takk til Arne Solli for godt humør og god veiledning.

Takk til Mikkell Andreas Eiriksen, Svein-Ingvar Elvik og Janita Kristin Solibakke for språkvask.

Takk til Elin Strand for strukturerende og motiverende samtaler.

Takk til medstudentene på Master i Historie, uten deres støtte og det sosiale miljøet på gangen i tredje etasje hadde ikke denne oppgaven blitt skrevet.

Innholdsfortegnelse

Innhold

1.0 Innledning.....	1
1.1 Tema, forskningslitteratur og problemstilling.....	2
1.1.1 Tema.....	2
1.1.2 Problemstilling	4
1.1.3 Forskningslitteratur	5
1.1.4 Metode.....	9
1.2 Kilder, avgrensning	9
1.5 Kapitlenes innhold.....	10
2.0 Felles lovgivning, regler og instruksjer	12
2.1.1 Vakholdet i middelalderen	12
2.1 Felles lovgivning cirka 1600-1650.....	14
2.2 Felles lovgivning av 28. Februar 1801	15
2.2.1 Organisering	15
2.2.2 Bevæpning.....	15
2.2.3 Finansiering	16
2.2.4 Iverksetting.....	16
2.3 Sammenligning av lovgivning cirka 1600 og 1800	17
3.0 Borgervæpningen i Bergen	19
3.1 Instruksjer og spesiallovgivning for Bergen (1624-1646)	19
3.1.1 Organisering	19
3.1.2 Disiplin	22
3.1.3 Vakt og mobilisering	23
3.2 Instruksen 19. januar 1814	25
3.2.1 Organisering	25
3.2.2 Iverksetting.....	28
3.2.3 Disiplin	30

3.3 Sammenligning: 1600 vs 1800.....	31
3.3.1 Organisering	31
3.3.2 Disiplin	33
3.3.3 På vekten og På eksersisen	33
4.0 Borgervæpningen i Trondheim	34
4.1 Instrukser og spesiallovgivning for Trondheim (1659-1688)	34
4.1.1 Organisering	35
4.1.2 Disiplin	37
4.1.3 Vakt og mobilisering	38
4.2 Instruksen for Trondheim 1798	44
4.2.1 Organisering	44
4.2.2 Øving	46
4.2.3 Disiplin	46
4.2.4 Bevæpning og Uniformering	47
4.2.5 Plikter	47
4.3 Sammenligning: 1600 vs 1798	48
4.3.1 Organisering	48
5.0 Borgervæpningen i Fredrikstad og Halden	50
5.1 Instrukser og spesiallovgivning	50
Fredrikstad	50
Oppgaver og plikter	51
Uniformering	52
Dehlis framstilling	52
Halden	53
Struktur	54
Uniformering	54
Forstrøms framstilling	54
Fredrikstad og Halden	55
6.0 Sammenligning av lovgivning	57
6.1 Innledning	57
6.2 Borgervæpningen i Bergen ca. 1624-1814: Forandring over tid	57
6.3 Borgervæpningen i Trondheim 1628-1798: Forandring over tid	61
6.4 Borgervæpningen i Fredrikstad og Halden 1628 til ca. 1800	65

6.5 Organisering	66
6.6 Oppgaver og funksjon.....	67
6.7 Øving og uniformering.....	70
6.8 Borgervæpningen i de undersøkte byene	72
7.0 Borgervæpningen i aksjon.....	76
7.1 Krigserfaring	76
Bergen.....	76
Trondheim.....	77
Fredrikstad og Halden	78
Fredrikstad	78
Halden	78
7.2 Brann og borgervæpning.....	79
Bergen.....	79
Trondheim.....	86
Fredrikstad og Halden	91
7.3 Delkonklusjon	92
8.0 Konklusjon	94

1.0 Innledning

Fra helt tilbake til vikingtid og middelalderen har Norge hatt tradisjon for lokalforsvar. Vaktholdet i kjøpstedene i tidlig moderne tid ser i stor grad ut til å ha vært en videreføring av denne tradisjonen. Grunnlaget for lovgivningen tidlig på 1600-tallet virker til å ha vært Magnus Lagabøtes bylov.¹ Festningene i de større byene hadde stasjonerte garnisoner av soldater, men det ble fort en dyr praksis og vanskelig å opprettholde i fredsperioder.² I tillegg tok det lang tid å forflytte tropper fra et sted til et annet, selv med skip. Av den grunn måtte borgerne være forberedt på å forsvare seg uten hjelp om det skulle bli nødvendig. Et annet kjennetegn for Europeiske samfunn i tidlig moderne tid var mangelen på regulære politistyrker og brannvesen; spesialiserte institusjoner av denne typen var det stort sett ikke å finne i begynnelsen av 1600-tallet. Som konsekvens var borgerne selv nødt til å fylle disse rollene.

I Norge på tidlig 1600-tallet ser det ut til at man i stor grad brukte lovgivning fra middelalderen som mal for de tidlige vaktordinansene som ble benyttet i kjøpstedene. Disse lovene og reglene ble gradvis mer detaljerte, for å hankses med nye utfordringer. Byvekst, økning i kriminalitet og brannfare sørget for at borgervæpning måtte tilpasse seg nye krav. Krav fra sentralmakten bidrog også til å styre borgervæpningens utvikling over tid. Av den grunn gikk borgervernet fra å være løst organiserte grupper med varierende disiplin på 1600-tallet, til å få et mer militært preg og fastere inndeling på 1800-tallet.

I noen av de litterære framstillingene av borgervæpningen kan man finne en lite flatterende framstilling. Spesielt hos Anthon M. Wieseners framstilling i «Bergens Borgervæpning»³, hvor han vektlegger bergensernes manglende militære funksjon og en manglende evne til å utføre oppgavene de var satt til å ta. Hos Wiesener legges skylden hos kjøpmannsklassen, som holdt offiserpostene i væpningen, men var mer opptatt å bedrive handel og å høste prestisje fra stillingene enn å sørge for god gjennomføring. Inntrykket er at han anser det som en slags selvfølgelighet at borgerne burde ha satt plikt til byen over sine egne umiddelbare økonomiske ønsker.

¹ Stavanger Borgervebning av Sverre Steen 1925: s.9

² Steen 1925: s.17

³ Bergens Borgervæpning av Anthon M. Wiesener 1916: s.15

1.1 Tema, forskningslitteratur og problemstilling

1.1.1 Tema

Temaet for oppgaven er borgervæpningen i Norge i perioden 1620-1814. Borgervæpningen fungerte som en kombinasjon av lokalforsvar, politistyrke, ordensvakt, brannvakt og brannvesen i byene i Norge. Alle byer med kjøpstedstatus var pålagt å opprette borgerkompanier fra 1628 på bakgrunn av «Ordinansen for gjenreisningen av den norske hær» som ble offentligjort samme året.

Det er mulig å snakke om et klarere brudd med lovverket og organiseringen til middelalderen med innføringen av egne øvelsesplasser⁴ for borgerskapet. Ca. 1600 ble Bergen ble borgerne tildelt Engen for å kunne drive manøvertrening, i Stavanger fikk de Ekenesmarken. Plassene blir tildelt av kongen tidlig på 1600-tallet etter anmodning fra byborgerne; de argumenterer om at skal de kunne opprettholde trening og organisering som blir pålagt av kongen, trenger de et område hvor dette enkelt lar seg gjøre. Med innføringen av skikkelige treningsområder tar borgerne steget videre fra middelalderens våpenting og krav om å holde våpen. Tanken var at våpentrening var noe som forekom naturlig fra barnsben av i middelalderen. På 1600-tallet så man at det derimot fantes behov for opplæring, da våpnene også ble mer avanserte.⁵ Hærordinansen av 1628 er også et sentralt moment i utviklingen fra middelalderens lokalforsvar til opplysningstidens borgerkompanier.⁶ Av denne ordinansen skulle landforsvaret og den norske hæren gjenreises. I tillegg skulle det dannes borgerkompanier i de viktigste kjøpstedene i Norge. I forhold til felles lovgivning er dette første gang det nevnes borgerkompanier for hele Norge.

Et annet moment som kan ha innvirket på borgervæpningens organisering var om byene ble regne som festningsbyer eller ikke. Bergen hadde festning, men manglet til gjengjeld en bymur. Stavanger var uten bymur og festning, mens Halden⁷ fikk festning med stasjonert garnison. Mangel av festning og en skikkelig bymur ville mest sannsynlig ha hatt innvirkning på hvordan vakthold var ment å skulle fungere, og hva slags prosedyrer borgerne i de norske byene fulgte i tilfelle angrep utenifra.

⁴ I lovgivningen refereres de til som ekserserplasser.

⁵ Wiesener 1916: s.11

⁶ Minnefest: Den norske hærs gjenreisning 1628 (1928): s.38

⁷ Halden het offisielt Fredrikshald fra 1665 til 1928, men jeg har brukt det moderne navnet i selve oppgaven.

En sentral tendens som går igjen i framstillingene av borgervæpningen er sammenhengen mellom krig og opprustning. Så hva var sammenhengen mellom krig og opprustning? Borgervæpningen var tiltenkt som lokalforsvar, og hva slags fiendebilde som eksisterte ville hatt en klar påvirkning på hvordan byene ville ha forberedt seg. Mellom 1523-1814 var Danmark-Norge involvert i 13 kriger totalt.⁸ De mest sentrale var det som blir referert til som «Svenskekrigene»⁹. På bakgrunn av dette kan man trygt si at Sverige var Danmark-Norges største motstander mellom 1500 til tidlig 1800-tallet. Den første av disse krigene, Den nordiske sjuårskrigen (1563-1570), resulterte blant annet i at Sarpsborg by ble brent i 1567.¹⁰

Under Trettiårskrigen (1618-1648) i Europa ble Danmark-Norge deltager i 1625, som ble et tap for Christian den fjerde.¹¹ På tross av dette resulterte krigen i at det ble dannet en egen norsk hær og borgerkompanier i kjøpstedene, gjennom ordinansen fra 1628. Under Torstenssonkrigen (1643-1645), kalt Hannibalfeiden i Norge, fikk den nye norske hæren sin første seier. Resultatet av krigen ble at Danmark-Norge måtte gi fra seg Jämtland og Härjedalen til Sverige. Grensen til Sverige var nå kommet mye nærmere Trondheim, som fikk følger for byen under Carl Gustav-krigene noen år senere.¹² I tillegg førte grenseflyttingen til at man fikk nytt reglement for borgervæpningen i Bergen¹³, Norges viktigste by på 1600-tallet. Under Carl Gustav-krigene (1657-1660) mistet Danmark-Norge blant annet Trondheims len og Bohuslän til Sverige.¹⁴ Trondheim ble norsk igjen etter en kort periode, men resultatet ble at Svenskegrensen forflyttet seg i Østfold, og Fredrikstad og Halden ble for grensebyer å regne.¹⁵ Begge disse byene ble nå langt viktigere enn det som hadde vært tilfellet tidligere, og ble klargjort for festningsbygging. Under selve krigen var også Halden borgervæpning deltagende ved flere anledninger.¹⁶ I Trondheim fikk erfaringene under det kortvarige svenskeveldet en klar påvirkning på byens borgervæpning, som fikk et reglement tilpasset til potensielle beleiringer.¹⁷

⁸ Store norske leksikon, s.v. «Norsk Forsvarshistorie.» 26.01.2018. https://snl.no/Norsk_forsvarshistorie

⁹ Thomas Sehested: svenskekrigene i Den Store Danske, Gyldendal. Hentet 26. januar 2018 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=167627>

¹⁰ Store norske leksikon, s.v. «Norsk Forsvarshistorie.» 26.01.2018. https://snl.no/Norsk_forsvarshistorie

¹¹ Store norske leksikon, s.v. «Norsk Forsvarshistorie.» 26.01.2018. https://snl.no/Norsk_forsvarshistorie

¹² Store norske leksikon, s.v. «Norsk Forsvarshistorie.» 26.01.2018. https://snl.no/Norsk_forsvarshistorie

¹³ Se kapittel 3.

¹⁴ Store norske leksikon, s.v. «Norsk Forsvarshistorie.» 26.01.2018. https://snl.no/Norsk_forsvarshistorie

¹⁵ Se kapittel 5.

¹⁶ Se kapittel 7.

¹⁷ Se kapittel 4.

Danmark-Norge var også på nederlandsk side under den Engelsk-Nederlandske krigen (1665-67), og hollandske skip som lå i Bergen ble angrepet av engelskmennene.¹⁸ Under Den skånske krig, kalt Gyldenløvefeiden (1675-1679) i Norge, ble Gøteborg satt under beleiring av en norsk hær på 12 000 mann. Krigen ble derimot ingen stor suksess for Danmark-Norge, og førte ikke med seg noe i form av nye territorium. I perioden etter ble store deler av Øst-Norge som grenset mot Bohuslän befestet, slik som var blitt gjort med Fredrikstad og Halden.¹⁹ På 1700-tallet var Den store nordiske krig (1700-1720) som var sentral for Norge. Danmark-Norge var kun deltagende i år 1700 og årene 1709-1720. Karl den 12 av Sverige gikk inn i Norge i mars 1716, og beleiret blant annet Fredrikstens festning, hvor han kjempet mot stasjonerte soldater og byens borgervæpning.²⁰

1.1.2 Problemstilling

Hva var statens intensjon med borgervæpningen i Norge i perioden ca. 1620-1814? Hvilke endringer skjedde i denne perioden med hensyn til organisering, oppgaver og funksjoner? I hvilken grad var det forskjeller i borgervæpningens oppbygging mellom byene i Norge? Hvilke faktorer hadde innvirkning på endringene og forskjellene?

Byene som blir benyttet i analysen er Bergen, Trondheim, Fredrikstad og Halden. Fokuset blir på borgervæpningens funksjon som vakthold og lokalforsvar. Hvordan de gjennomførte oppgavene sine og hvordan organiseringen artet seg i de respektive byene. Første del av oppgaven tar for seg borgervæpningens historie, hvordan de blir framstilt i forskningslitteraturen og avgrensning av kildene. Så følger framstilling av de respektive byene og lovverket borgerne forholdt seg til i byen. I siste del av oppgaven blir hver by analysert og så sammenlignet i forhold til hvordan borgervæpningen organiserte seg, hva slags lovverk de hadde og krigserfaringen deres.

De sentrale faktorene som ville ha påvirket borgervæpningens organisering og oppbygging var størrelseN på byene og nærhet til potensielle fiender. Størrelsen på byen, og de utfordringene som fulgte med ville sette klare føringer på hvordan vaktholdet fungerte og størrelsen på vaktgruppen. Om byen var til grenseby å regne påvirket dette gjerne øvingsfrekvensen til væpningen, i tillegg til eventuelle lokale tilpasninger for å forhindre at fiendtlige tropper snek seg inn i byen.

¹⁸ Bergen: byen mellom fjellene, et utsyn av Sverre Steen 1969: s.106-107

¹⁹ Store norske leksikon, s.v. «Norsk Forsvarshistorie.» 26.01.2018. https://snl.no/Norsk_forsvarshistorie

²⁰ Store norske leksikon, s.v. «Norsk Forsvarshistorie.» 26.01.2018. https://snl.no/Norsk_forsvarshistorie

1.1.3 Forskningslitteratur

Forskningslitteraturen rundt borgervæpningen er hovedsakelig kjennetegnet av mange eldre verk, enten skrevet på sent 1800 eller tidlig 1900-tallet. De eldste verkene er med noen unntak forholdsvis korte, og i bøker om militærhistorie blir borgervæpningen sjeldent viet noen stor oppmerksomhet. Resultatet har blitt at mange nyere framstillinger i stor grad har videreført de samme synspunktene som man finner i den eldste litteraturen, da disse ofte er benyttet som sekundært kildemateriale, slik som «Bergens Borgervæbning av Anthon M. Wiesener.» En lignende tendens finner man i verk om byhistorie, hvor borgernes oppgaver som lokalforsvar og vakthold vies liten eller ingen oppmerksomhet. Mangelen på komparative oversiktsverk eller nyere verk gjør at man står i fare for å få et heller ensidig inntrykk av borgervæpningen i Norge, da noen av de større verkene er fra byer hvor det sjelden forekom angrep utenifra. Noe av litteraturen som fokuserer på eller referer til borgervæpningen er «Stavanger Borgervæbning»²¹ av Sverre Steen, «Bergens Borgervæbning»²² av Anthon M. Wiesener, Solum Ingebrigts «Trek fra Haldens og Fredrikstens krigshistorie»²³ og Martin Dehli i «Fredrikstad bys historie 1: 1567-1767»²⁴.

I «Stavanger Borgervæbning» tar Sverre Steen for seg utvikling av byens borgervæpning, hvordan krigstid og fredstid påvirket beredskapsnivået, og hvordan innbyggerne i byen overholdt de kongelige påleggene angående organisering. Borgervernet og deres funksjon blir framstilt som varierende; høy deltagelse i vakten og skjerping av reglement i krigstid, men med en heller laber deltagelse og vannskjøting av våpen og ammunisjon i fredstid.²⁵ Dette går igjen i andre framstillinger av borgervernet i andre norske byer på Vestlandet.

Han trekker linjer tilbake til Norge på 11. tallet, hvor innbyggerne i byene var pålagt å forsvare byen i tilfelle angrep. Framstillingen her er forholdsvis positiv, da Steen kaller tradisjonen med borgervern for «ærverdig» og viser til at det lå krav på borgerne i denne perioden, med alvorlige konsekvenser slik som å bli lyst fredløs, om de unnlot seg å holde våpnene og vaktholdet i god stand innad i byen. Steen setter dette i kontrast opp mot hundreårene som følger, hvor han mener at utviklingen generelt pekte mot lavere dyktighet innenfor våpenbruk blant innbyggerne i Norge; folk ble dårligere til å opprettholde kravene

²¹ Steen 1925

²² Wiesener 1916

²³ Trek fra Haldens og Fredrikstens historie av Solum Ingebrigt, 1978

²⁴ Martin Dehli 1960, Fredrikstad bys historie 1: 1567-1767»

²⁵ Steen 1925: s.18,20,22

fra kongen.²⁶ Dette begynte delvis å snu på 1600-tallet, hvor han forteller at borgervæpningen i Stavanger fikk sin første skikkelig organisering i 1630.²⁷ En oppdatering av lovverket og påbud om å bygge vakthus betød ikke nødvendigvis bedre disiplin for borgervakten. Men det viser at det foregikk en utvikling. En lignende framstilling finner man også hos Anthon M. Wiesener i «Bergens Borgervæpning». Folk i sagatiden hadde ikke behov for våpentrening, da han skriver at de lærte å bruke våpen fra de var barn.²⁸ Synspunktet om at folks generelle våpendyktighet ble dårligere i tiden som fulgte deles altså av Steen og Wiesener.

Steen virker til å anse at det i virkeligheten var Trettiårskrigen som fikk fart på borgerne i Stavanger²⁹, da nye krav til militæret, våpen og bruk av disse våpnene gjorde at innbyggerne måtte anskaffe en mønstringsplass, så vel som oppfriskning av gamle tradisjoner rundt festningsbygging og vakthold. Stavanger var ikke like viktig som Bergen eller Oslo, så kravene om bidrag til krigen var begrenset til å forsyne et skip med mannskap som støtte og å forsvare byen mot potensielle angrep, men måtte allikevel for egne midler sørge for byggingen av forsvarsverk, om enn i mindre skala enn ved større byer.³⁰ Han skriver at under enevoldstiden klaget borgerne i byen sin nød til kongen over store utgifter til vedlikehold av festning og veier. Denne tendensen til misnøye angående kongelige påbud går igjen i Steens framstilling av borgerne i Stavanger.

Basert på beskrivelsene av vaktholdet på tidlig 1600-tallet hvor en sjømann fra Danzig ble drept i et slagsmål, virker det til at drukkenskap blant vaktene selv var et problem, men ikke uvanlig for perioden. Sammenlignet med forhold beskrevet for Trondheim på sent 1700-tallet, er det mulig at dette ble et så stort problem at det man innførte strengere straffer for de som møtte opp fulle til vaken, slik at de måtte betale bøter eller sitte fengslet en kort periode. I kontrast beskriver Steen at det ble ansett som mer alvorlig å ikke møte opp til vaken i det hele tatt; enten måtte man sende noen i sitt sted eller betale seg fri fra ansvaret. Å ikke møte opp til vaken kunne resultere i at man mistet borgerskapet sitt.³¹

Det vedvarende synet på borgervæpningen som går igjen i «Stavanger Borgervæpning» er at de hovedsakelig fungerte som vakthold i gatene, som etter hvert ble erstattet av et eget vekterkorps. Stavanger ble aldri angrepet fra land av, og i de lange fredsperiodene ser det ut

²⁶ Steen 1925: s.9, s.11

²⁷ Steen 1925: s.13

²⁸ Wiesener 1916: s.10

²⁹ Steen 1925: s.12

³⁰ Steen 1925: s.13

³¹ Steen 1925: s.16

til at vaktholdet og beredskapen ble så neglisjert at da engelskmennene ved to forskjellige anledninger inntok Stavanger, måtte de bruke lureri og teaterspill for å framstå som farlige; det fantes hverken våpen til borgerne eller kuler til kanonene. Tross den økte differensieringen og militariseringen av borgervæpningen virker det som Steen anser borgerne som uegnet til krig. Dette er han langt fra alene om. Vakten ble ansett som byrdefull, og det samme gjaldt treningen, som tok tid vekk fra borgernes gjøremål som handelsmenn, ettersom det hovedsakelig var medlemmer av handelsklassen som fungerte som offiserer i borgervæpningen senere i perioden. Lignende synspunkter finner man i Wieseners avhandling om borgervæpningen i Bergen, da deler av borgerskapet søkte om penger til å ansette noen som kunne drille medlemmene på heltid. Dette fikk de derimot ikke gjennomslag for.

I Bergen illustrerer Wiesener en utvikling som ligner på den Steen skisserer i «Stavanger Borgervæpning», hvor organiseringen er heller løs før man kommer inn på 1600-tallet. Allikevel nevnes det kort at deler av borgerskapet i Bergen var med å gjenerobret Trondheim i 1564. Her skal bergenserne ha fungert som støttekompani mot svenskene.³² Tross en tettere organisering på 1600-tallet, er framstillingen av borgervæpningens deltagelse i forsvaret av Bergen ikke særlig flatterende. I 1665 angrep engelske fartøy på nederlandske farkoster som lå i havnen. Under dette sammenstøtet skal borgervæpningen ha flyktet til fjells. I Wieseners framstilling av de bergenske borgerne er det brukt vitnesbyrd fra det engelske angrepet i 1665, hvor det sies at størsteparten av borgerne flyktet. Unntaket sies å være en liten gruppe individer som stod på Nordnes og avfyrte skudd mot engelskmennene.³³

Det forekom ikke mange angrep på de vestlandske byene i den aktuelle perioden. Forskningslitteraturen for denne delen av landet har derfor fokusert på vaktholdet i byene. Bestemmelser for oppmøte, hvilke runder man skulle gå og regler for uføre medlemmer, enten de var svenner eller lærlinger. Wiesener spesielt er hard i sin kritikk, ordbruken og framstillingen får det til å virke som om han anser den bergenske borgervæpningen for å være en vits. Han nevner blant annet at borgerne i Bergen hadde skapt en tradisjon for å betale fattige innbyggere i byen til å opprettholde nattevakten, da tjenesten var tung. Praksisen fikk alvorlige konsekvenser for byen da de fattige vekterne viste seg å være upålitelige, og byen hadde flere ødeleggende branner som følge, slik som brannen i 1702. Dette tvang borgerne til å opprette et profesjonelt brannkorps, separat fra borgervakten.³⁴

³² Wiesener 1916: s.12

³³ Wiesener 1916: s.15

³⁴ Wiesener 1916: s.15

I litteraturen for Østfoldbyene er det en litt annen vinkling. Kildematerialet er skrynnere enn for storbyene Bergen og Trondheim, i hvert fall når det gjelder lovtekster og ordinanser. Noen verk som har framstillinger av borgervæpningen finnes det dog. Et eksempel er Solum Ingebrigts «Trekk fra Haldens og Fredrikstens krigshistorie».³⁵ I dette verket, som hovedsakelig er et oversiktsverk, nevnes borgervæpningen som en sentral del av byens forsvar. Selv om det kan diskuteres hvordan borgerne organiserte vekten, eller om de var mer interessert i å gjennomføre de kongelige påbudene enn andre plasser, er det i det minste klare bevis på at borgervæpningen har fungert slik som den blir ansett av andre forfattere for å skulle fungere i krigstid; som lokalforsvar mot ytre fiender. Boken inneholder en framstilling av hvordan selve forsvaret ble organisert ved spesifikke situasjoner. O. Forstrøm tar dette litt videre i jubileumsboken «Fredrikshald i 250 aar: 1665-1915. 1» hvor borgerne beskrives som minst like velvillige til å gjennomføre pliktene sine. Dette skulle hovedsakelig ha vært et problem senere i perioden.³⁶

Det er som tidligere nevnt en tendens i forskningslitteraturen at borgervæpningen blir tillagt veldig lite militær verdi. I 1879 ble det lagt fram et dokument kalt «Forslag til lov om Ophævelse av Borgervæbningen».³⁷ Det er tenkelig at holdningene som blir uttrykt i dette dokumentet kan hatt stor påvirkning på borgervæpningens senere framstillinger i forskningslitteraturen. I dokumentet settes borgervæpningen opp mot den allmenne vernepliktsloven fra 1866 og får både levedyktighet og grunnlaget for egen eksistens diskutert og kritisert. Argumenter rundt vakthold, militære kontribusjon og tidligere diskusjoner rundt temaet tas opp.

Første punkt som blir kritisert er av økonomisk art. Medlemmene av borgervæpningen måtte selv betale for våpen og uniform, og i den perioden de skulle bedrive øvelser fikk de ikke noen kompensasjon eller spesielle tilrettelegging i forhold til arbeidstid. I dokumentet blir det argumentert for at dette var en unødvendig økonomisk byrde som gikk hardt utover de fattige borgerne, og at borgervæpningen sådan burde oppheves og byborgerne heller gjøres til en del av det regulære forsvaret.

Videre blir det henvist til en uttalelse fra regjeringen hvor det uttales at borgervæpningen var en organisasjon uten militær verdi, og i dokumentet uttrykker det det som følger; «der

³⁵ Solum 1978: s.6-7

³⁶ Fredrikshald i 250 aar: 1665-1915.1» av O. Forstrøm, 1915

³⁷ Stortingsforhandlinger 1879 del 5, Lov om ophævelse af Borgervæbningen, Dokument nr. 2.
https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digistorting_1879_part5_vol-a

fremstiller Borgervebningen som en utidsmessig Institusjon, uden verdi militær henseende, utilstrekkelig for enhver Opgave af nogen Betydning og derhos ligefrem i Strid med det Krav paa Lighed i Byrder». Denne kritikken blir videre understreket med at man ikke kunne si det på noen annen måte. Det blir argumentert for at den var av ekstraordinær art, noe man trakk fram i spesielle tilfeller, og derfor ikke noe som skulle være nødvendig på en daglig basis. I dette tilfellet virker det til at dokumentet hovedsakelig fokuserer på borgernes militære rolle; vakthold blir ikke tillagt så mye fokus. Det lille vi ser av diskusjon rundt vaktholdet blir beskrevet mye på samme måte, utilstrekkelig. Om vi ser dette i lys av forskningslitteraturen, hvor det blir påpekt at vaktholdet til slutt ble overtatt av profesjonelle vekterkorps, er det lett å se at vi har å gjøre med en nesten utelukkende negativ framstilling.

Det blir også diskutert at den allmenne verneplikten som hadde blitt innført i Norge, og at lovmessige forskjeller mellom bybefolkning og folk i distriktene. En ordning som var dyr og samtidig ineffektiv var det ikke nødvendig å ta vare på, i hvert fall er dette framstillingen vi blir servert i dette dokumentet.

1.1.4 Metode

Oppgaven benytter et komparativt perspektiv på borgervæpningen i fire norske byer. For å gjennomføre den omfattende komparasjonen og bevare det overordnede fokuset har en stor andel eksisterende forskningslitteratur blitt tatt i bruk, kombinert med trykte kilder der forskningslitteraturen ble for knapp. Oppgaven benytter tradisjonell historisk metode og kildekritikk, med et komparativt syn på forskjellige byer i Norge i den aktuelle perioden.³⁸

1.2 Kilder, avgrensning

Byene som er benyttet i oppgaven ble valgt på bakgrunn av tilgjengelighet til kildemateriale og nærhet til potensielle fiender. Trondheim og Bergen var store byer og sentre med en andel godt bevarte lovtekster. De var også middelalderbyer. Fredrikstad og Hald lå begge nær Sverige, som gjorde dem utsatt for angrep i den aktuelle perioden. Begge byene ble også til skikkelige byer å regne i tidlig moderne tid. Alle byene var kjøpsteder eller fikk kjøpstadsrett på 1600-tallet, slik som Halden.

I begynnelsen av arbeidet var fokuset på kilder og forskningslitteratur som tok for seg borgervæpningens begynnelse og perioden i tidlig moderne tid, fra 1600-tallet fram til 1814. Omfanget av arbeidet gjorde det at var nødvendig å konsentrere seg om et så stort tidsspenn

³⁸Å Gripe Fortida, Andresen, Rosland, Ryymmin, Skålevåg 2012: s.96-101

som mulig, da majoriteten av faktiske militære handlinger for de forskjellige borgervæpningene i Norge foregikk på 15, 16 og 1700-tallet. I arbeidet med kildene ble det vurdert at et så bredt tidsperspektiv kunne bli for stort. Det ble derimot gradvis klart at både forskningslitteraturen og kildematerialet var såpass begrenset og spredt utover et så stort tidsrom at det originale tidsperspektivet burde beholdes for å kunne ha nok materiale til en fullstendig oppgave.

I den tidlige delen av perioden hvor borgervernet var institusjonalisert, på 1600-tallet, var oppgavene deres mange og varierte, og jeg anså det som en god periode å fokusere på ved mulighetene for et variert og flerfoldig bilde av borgernes framferd. Mot 1800-tallet var flere av disse oppgavene blir overtatt av et ordinert vekterkorps og brannvesen, og fokuset for borgervæpningen ble tilsynelatende flyttet fra vakthold til soldatvirksomhet. Dessverre finnes det lite av lover og instruksjoner fra denne perioden. For Fredrikstad spesielt er det en utfordring at kildemateriale er enten begrenset eller utilgjengelig. Av den grunn har Martin Dehli framstilling av borgervæpningen i de to første bindene av «Fredrikstad bys historie» blitt benyttet som primærkilde.

Ut ifra det som er tilgjengelig kunne man argumentert for å ha strukket perioden videre til 1870, da Borgervæpningen ble avviklet, ettersom oppgavene deres hovedsakelig var blitt overtatt av profesjonelle vekter, politi og brannkorps. Grunnen til at jeg valgte å ta for meg kilder fra 1600 fram til 1814 er av den grunn nettopp at borgernes halvmilitære organisasjoner i de norske kjøpstedene fremdeles var å regne som operative, og at man ser en økt militarisering på bakgrunn av hva slags reglement som ble lagd på begynnelsen av 1800 tallet. Av samme grunn har jeg valgt 1600 som begynnelsespunkt for oppgaven, ettersom det tradisjonelt sett blir regnet for begynnelsen på tidlig moderne tid. Grunnet tildelingen av egne plasser for oppstilling og trening fra kongen til borgerne i de første tiårene av 1600-tallet blir det også en naturlig avgrensning, et punkt man kan peke på for å markere bruddet med middelalderens leidang.

1.5 Kapitlenes innhold

Kapittel 1: Innledning, presentasjon av tema og historisk bakgrunn. Også presentasjon av forskningslitteraturen og metode, i tillegg til kilder og avgrensning.

Kapittel 2: Presentasjon av Magnus Lagabøtes Bylov og felleslovgivning ca. 1600-1814.

Kapittel 3: Borgervæpningen i Bergen, framstilling i forskningslitteraturen og lovgivning.

Kapittel 3: Borgervæpningen i Trondheim, framstilling i forskningslitteraturen og lovgivning.

Kapittel 5: Borgervæpningen i Fredrikstad og Halden, framstilling i forskningslitteraturen og lovgivning.

Kapittel 6: Utviklingen over tid innad i byene og sammenligning av lovgivning mellom byene.

Kapittel 7: Borgervæpningens krigserfaring i de undersøkte byene, i tillegg til forholdet mellom borgervæpningen og brannvern.

Kapittel 8: Konklusjon

2.0 Felles lovgivning, regler og instruksjoner

2.1.1 Vaktholdet i middelalderen

I Knut Robberstads oversettelse av Magnus Lagabøtes bylov fra 1923 står det oppført hvordan vaktholdet var ment å fungere i byene i middelalderen. Det er Oslo, Nidaros og Tunsberg som brukes som eksempel. Under seksjonen for vakthold i loven er det vekten under julen som blir beskrevet.³⁹ Basert på Robberstads oversettelse kan det virke som om vakthold av den typen som er beskrevet i byloven hovedsakelig foregikk under julefreden. Utenom julen må det ha vært behov for vakt i byen, men det er mulig at innbyggerne selv tok seg av dette, framfor offisielt utnevnte vakter. Vektere nevnes imidlertid i byloven i reglementet for portforbud⁴⁰, men om dette er en referanse til de som holdt vakt i julen eller vanlige vakter er uklart, da den delen av loven som tar for seg vakthold åpner med følgende tekst; *Her begynner om vagthold baade i julehelgen og ellers*. Da den delen som diskuterer vakthold hovedsakelig referer til hvordan det skal foregå under julen, kan det tenkes at vaktholdet som foregikk under julefreden fulgte mye de samme prosedyrene som vaktholdet ellers.

Julefreden begynte på Tomasmesse, altså 21. desember, og varte ifølge byloven i tre uker.⁴¹ I denne perioden ble lovbrudd som resulterte i bøter straffet ekstra hardt; alle bøter var verdt det dobbelte. Bruken av hardere straff kan tenkes å ha vært et forsøk på å avskrekke kriminell oppførsel under julefreden. Vi ser også at folk var ment å skulle holde seg innendørs på nattetid; det påpekes ikke om dette kun gjaldt for julefreden eller var generelle regler for innbyggerne i byen. Som tidligere nevnt skulle julen være en fredelig periode hvor arbeid og leven som vanligvis var å finne i byen skulle dempes, og av den grunn var det behov for vakthold til å sørge for at freden ble opprettholdt.

Angående hvordan vaktrutene så ut, er det i byloven henvist til fire (muligens bergen) forskjellige byer; Oslo, Tunsberg og Nidaros. I Oslo skulle seks menn møtes ved Halvardskirken, hvor de så fordelte seg videre i to på ulike ruter. To skulle holde seg langs bryggene ved biskopallmenningen, og videre ut mot det som kun beskrives som «bryggene». De to andre parene skulle respektivt gå langs vestre og østre gate og ut øst på løkkene, for så å møtes med Mariakirken. Denne vaktruten skulle opprettholdes gjennom natten til det ringtes i småkirkene. Vaktrutene og skiftene skulle være i rotasjon så lenge vekten varte.⁴² I Nidaros

³⁹ MLB VI, 3

⁴⁰ MLB VI, 3

⁴¹ MLB VI, 3

⁴² MLB VI, 3

skulle de møtes ute på «Ørene» og gå oppom Skagen, en odde mellom utløpet på Nidelven og fjorden.

Det fantes formelle krav til hvem som kunne stille som vakter i julefreden. Vaktgruppen skulle bestå av seks «skjelrike mænd», som ifølge reglementet skulle ha plettfriandel.⁴³ Spesifikt i landsloven nevnes tyveri og nasking som diskvalifiserende gjerninger. Det er sannsynlig at «skjelrike» her er ment å bety mentalt stabile individer uten tendenser til antisosial oppførsel. Vakter med tilbøyelighet til unødvendig voldsbruk ville jo føre med seg flere problemer enn ønsket. Lønnen deres skulle betales i to halvparter; den første delen skulle de få før jul, den andre på 12 juledag. Totalt ble de betalt fem mark sølv fra bykassen.⁴⁴ Vakten skulle foregå fra natten begynte til daggry, og vaktene hadde fastsatte vaktruter å følge, alt etter hvilken by de befant seg i. Det er hovedsakelig Oslo, Nidaros og Tønsberg som nevnes i byloven⁴⁵, men da Lagabøtes bylov skulle gjelde for hele kongeriket kan en tenke seg at lignende ordninger eksisterte i andre byer. Muligens ville offisiell bystatus eller kjøpstadsstatus ha en innvirkning.

Hvordan vaktene faktisk opptrådte når de var på vakt under julefreden er usikkert, men det fantes klare regler på hvordan de var ment å opptre. Hvis man ble oppnevnt til å være vakt, men nektet ble man bedt om å betale to øre sølv, og husbondenes råd måtte oppnevne en annen.⁴⁶ Forsømmelse av vakten ville også føre til bøter; soving på vakt resulterte i bøter på ett øre sølv, og å ta imot betaling uten å utføre vaktarbeidet var verdt bøter på to øre sølv.⁴⁷ I loven var det spesifikke ting som ble ansett for å være forsømmelse av vakten. Om det ble brann i byen og dette ble oppdaget av andre enn vekterne, ble det regnet som forsømmelse. Det samme gjaldt også situasjoner hvor det ble begått innbrudd i husstander og gjenstander stjålet. Angrep utenifra uten at vekterne slo alarm ble også regnet som forsømmelse av vakten. For å forebygge mot denne typen forsømmelser skulle «sysselmanen» velge ut to personer til å gå det som loven definerer som «ransakevagten». De skulle gå innom de forskjellige vaktpostene og passe på at vakten ble overholdt på en forsvarlig måte. Unnasluntrerere eller folk som sovnet på jobb kunne bli fengslet om konsekvensene av forsømmelsen var alvorlige nok.⁴⁸ I Det var også satt vakter til å holde utkikk i kirketårnet,

⁴³ MLB VI, 3

⁴⁴ MLB VI, 3

⁴⁵ MLB VI, 3

⁴⁶ MLB VI, 3

⁴⁷ MLB VI, 3

⁴⁸ MLB VI, 3

disse var det bedyret at måtte være årvåkne og pålitelige, også med plettfri vandel. Til sammen skulle de betales åtte mark sølv i løpet av et år.⁴⁹

Det fantes også klare prosedyrer for hva vekterne skulle foreta seg om fiender utenifra angrep byen, eller om det oppstod uro innenfor bymuren. Ved angrep utenifra skulle de vekterne som var på post sørge for at det ble ringt med vaktklokke og blåst i horn for å vekke byboerne. Blåseren er i landsloven beskrevet som «bytjeneren», som vekterne så skulle informere om hvor de fiendtlige skipene befant seg. Til slutt skulle alle frie menn møte opp der skipene la til, så godt bevæpnet som økonomien deres tillot, for å forsvare byen.⁵⁰

Slik skulle vaktholdet foregå i middelalderen. Basert på det som står i byloven er det litt uklart hva eventuelle forskjeller var mellom det vanlige vaktholdet og det som foregikk under den såkalte julefreden, men det er tydelig at vakten ikke var noe man skulle ta lett på, spesielt ikke i julen da bøtene var dobbelt så høye som ellers. På tross av dette er det viktig å huske at normative regler er nettopp det, og gjenspeiler ikke nødvendigvis hvordan vaktholdet faktisk ble utført, eller hvor flittige vekterne var i utførelsen av arbeidet sitt.

2.1 Felles lovgivning cirka 1600-1650

Felles lovgivning for borgervæpningen i Norge var i første omgang Ordinansen av 1628 for gjenreisningen av den norske hær. Inkludert i bestemmelsene for gjenopprettingen av landforsvaret og bøndenes militære plikter var det bestemt at det skulle opprettes kompanier i kjøpstedene i landet, som skulle bidra til forsvaret av landet i krigstid. I Bergen skulle det opprettes fire kompanier. I Trondheim skulle man ha to kompanier til forsvar. I Fredrikstad skulle det kun opprettes et kompani.⁵¹ Halden blir ikke nevnt i dette tilfellet, mulig fordi byen på dette tidspunktet ikke hadde blitt gitt status som offisiell kjøpstad. Bergen er også særegen i den forstand at det kun var denne byen som var pålagt å opprette hele fire kompanier, hvor ett skulle opprettholdes av hanseatene på bryggen. I tillegg til opprettelsen av kompanier i kjøpstedene ble det også pålagt noen av byene å opprette blokkhus til å holde vakt hvor skip kunne komme inn, og å holde strandvakt med bål i de kjøpstedene som lå nær kysten. Hvert regiment skulle også tilegnes en samlingsplass hvor de kunne holde møter og øve med våpen.

⁴⁹ MLB VI, 3

⁵⁰ MLB VI, 3

⁵¹ Norsk Militært tidsskrift 1928: s.38

2.2 Felles lovgivning av 28. Februar 1801

Den 28. februar, 1801 ble det utstedt en kongelig befaling angående kjøpstedenes såkalte borgerlige militære, til stiftamtmennene i Norge og Danmark.⁵² Den skulle gjelde for alle kjøpstedene som fantes i kongeriket, og ordlyden i teksten var slik at den skulle fungere som et alternativ til den generelle verneplikten, som borgerskapet i byene var fritatt for.

2.2.1 Organisering

Alle kjøpstedene i kongeriket ble nå pålagt å opprette et todelt borgerkorps, med en avdeling for de med borgerstatus og en for de som hadde opphold i byen. Var man grunnet svakhet eller dårlig helse uegnet til å bære våpen fikk man fritak. Det samme var tilfellet om man var i et embete som var vernet fra alle former for militærtjeneste. Fra borgerstanden skulle det utnevnes offiserer som skulle lede væpningen, og hele organisasjonen skulle være underlagt byens myndigheter.

Den avdelingen som skulle bestå av medlemmer med borgerstatus var pålagt å trene med våpen regelmessig. Av reglementet blir de referert til som den første avdelingen, og var den faste delen av væpningen. Kravet til regelmessig trening var mest sannsynlig en måte å sikre på at borgervæpningen alltid hadde en kjerne av medlemmer som var vant til å øve på formasjon og fortrolige med bruk av geværer, og av reglene var de også pålagt å opprettholde den tradisjonelle rollen til borgervæpningen. De skulle holde ro og orden i kjøpstaden, og forsvare den fra eksterne trusler. Den andre avdelingen skulle settes til øving i spesielle tilfeller, enten i krigstid eller om det ble bestemt at øving var nødvendig av overøvrigheten. Av reglementet er det klart at hver kjøpstad stod i posisjon til å nærmere bestemme sitt eget reglement, og spesielle reglementet skulle utgis til hver av kjøpstedene for å dekke deres spesielle behov.⁵³

2.2.2 Bevæpning

Alle kjøpsteder skulle sørge for å ha våpen og medfølgende nødvendig utstyr på lager. Dette involverte geværer, bandolær og våpentaske, samt bajonetter til å feste på geværene. Utstyret skulle anskaffes av byens overøvrighet. Våpenlageret skulle brukes til å væpne borgervæpningens andre avdeling i tilfelle angrep, og var spesielt påkrevd for kjøpsteder ved kysten eller som lå nære potensielle fiender. Akkurat hvor mange våpen som skulle anskaffes var det opp til byens overøvrighet å bestemme. Det var også ettertrykkelig konstatert at

⁵² Wessel-Berg: Cancelli circulering for kjøpstedenes borgerlige militære, 28. februar 1801, s.302

⁵³ Wessel-Berg: s.302

våpnene skulle oppbevares på rådhuset, og kun utgis i tilfelle angrep eller til trening. Våpnene skulle alltid returneres etter bruk.⁵⁴ Borgervæpningens andre kompani står i denne forstand fram som et slags reservekompani som kunne kalles inn etter behov, og de var ikke påkrevd å eie egne våpen eller uniformering.

2.2.3 Finansiering

Våpnene som kjøpstedene var pålagt å anskaffe til av byens andre borgerkompani skulle finansieres gjennom felles betaling. I den forstand skulle hver kjøpstad betale inn til en felles kasse, sånn at utstyret ble betalt for av alle, og ikke ene og alene en enkelt kjøpstad. Derimot står det ikke hvor store beløper det er snakk om i reglene, så akkurat hvor mye hver kjøpstad skulle gi og om det var tilpasset eventuell størrelse på hver by er ikke klart.⁵⁵ Pengene som skulle gå til betalingen var det borgerskapet som skulle stå for, så vel de som den nye verneplikten nå dekket. De eneste som var fritatt for å betale inn til finansieringen av våpen og utstyr var personer som grunnet svakhet, sykdom eller spesielle privilegier ikke kunne være en del av byforsvaret. Her er reglementet litt tvetydig da det konstaterer at det i utgangspunktet ikke skulle være noen form for privilegier som kunne fritta folk fra å bidra økonomisk til borgervæpningens utstyr, så sant man bodde fast i byen.⁵⁶

2.2.4 Iverksetting

Selve utførelsen av reglementet og organiseringen av borgervæpningen i kjøpstedene ble overlatt til hver stiftamtmann. Han skulle sørge for at de byene som var under hans myndighet iverksatte de nødvendige påleggene i samhold med den kongelige befalingen. Tross den brede dekningen som reglementet har blir det konstatert at det var de kjøpstedene som var mest utsatt for eksterne trusler, som skulle iverksette de nye instruksene først. Truslene defineres i reglementet som «streifpartier» og «overfald», så det er tenkelig at dette var ment å gjelde både innlands- og kystkjøpstedene. Eventuelle kjøpsteder som ble funnet uskikket til å iverksette de nye reglene skulle henvende seg til kanselliet. Det kan virke til at selve utnevnelsen av offiserer til borgervæpningen og organiseringen av trening i første omgang også falt inn under stiftamtmannen, i hvert fall i første omgang.⁵⁷

⁵⁴ Wessel-Berg: s.303

⁵⁵ Wessel Berg: s.303

⁵⁶ Wessel-Berg: s.303

⁵⁷ Wessel-Berg: s.303-304

2.3 Sammenligning av lovgivning cirka 1600 og 1800

Fra 1600-tallet og fram til 1800-tallet skjedde det en samfunnsmessig utvikling som kan spores i hvordan det felles reglementet til borgervæpningen i Norge framsto og hva slags krav man satte til borgerskapet. Ordinansen av 1628 var ikke ene og alene et reglement for det borgerlige byforsvaret, men en felles ordinans for opprettelse av både landforsvar og byforsvar. Av den grunn er reglementet veldig lite spesialisert, og framstår i større grad som et forsøk på å sette i gang en større prosess. Dette er også ganske ledende i forhold til hvordan reglementer og lover blir satt sammen når det gjelder borgervæpningen, da det var en klar tendens til at man bygget videre på allerede eksisterende lover og regler, framfor å skape noe helt nytt. Det er ikke nødvendigvis gitt at denne framgangsmåten var noen langsiktig plan, men det kan muligens forklare det sparsommelige detaljnivået i ordinansen.

Det nye reglementet som skulle gjelde for borgervæpningen i alle norske og danske kjøpsteder av 1801 hører også i stor grad til denne tradisjonen for utbroderingen og fornying av etablerte lover og regler. Derimot er det tydelig at samfunnet som dette reglementet ble skrevet i er et annet enn det man så på 1600-tallet. I første omgang er dette et generelt reglement som kun gjelder borgervæpningen, selv om man kan lese dette i sammenheng med bestemmelser for det vanlige militæret og hendelser i perioden ellers. Det er også betraktelig mer strukturert og organisert enn det som var tilfellet med ordinansen av 1628. Allikevel er reglementet fra 1801 ganske kort, og mest sannsynlig ment å fungere som retningslinjer. I de tilfellene hvor kjøpsteder ikke fikk eget reglement var de nok forventet å benytte seg av det felles reglementet som var tilgjengelig.

Det eksisterer allikevel visse likheter mellom ordinansen av 1628 og 1801. Begge er forholdsvis lite detaljerte i forhold til både ordinanser og reglement som kom både før og etter. Dette er nok fordi de var generelle og ment å gjelde for hele landet og ikke alene for en enkelt by. De inneholder også begge forsikringer om at kravene i reglementet burde iverksettes først blant de byene som var mest utsatte for potensielle angrep. De er også veldig mangelfulle i forhold til hvordan vaktholdet skulle organiseres. For 1628 er det mulig at dette var fordi man enten forventet å snart gi ut nye regler skreddersydd for de forskjellige byene, eller at man var forventet å benytte seg av reglene for vakthold i Magnus Lagabøtes bylov inntil man så det nødvendig å introdusere oppdaterte regler. Når det gjelder bestemmelsene fra 1801 angående vaktholdet til borgervæpningen så nevnes det kun at hovedavdelingen av de vernepliktige skulle opprettholde den tradisjonelle rollen som væpningen har hatt gjennom tidene.

Det er allikevel vanskelig å gjøre en klar sammenligning mellom den felles lovgivningen fra 1600- og 1800-tallet, da borgervæpningen utviklet seg markant i denne perioden. Man fikk fastere rammer, et mer detaljert og strukturert lovverk, i tillegg til byvekst og økning av folketallet som også kunne ha påvirket hvordan man valgte å håndtere utfordringene som var å finne i bylandskapet. Det som enda er veldig likt er fokuset på militære oppgaver. Både ordinansen fra 1628 og 1801 er konsentrert rundt hvordan man skulle være forberedt på et mulig angrep. Selve Ordinansen fra 1628 dreier seg i hovedsak om gjenreisningen av den norske hær, med borgervæpningen som et slags tilleggsaspekt. Reglementet for 1801 er også nesten utelukkende konsentrert på hvordan man skulle trene og organisere borgerne til å kunne forsvare byen viss man ble utsatt for angrep. I den forstand kan tolkes til at man hovedsakelig overlot regler knyttet til vakthold, prosedyrer og lignende til spesifikk lovgivning knyttet til hver by, noe som det virker til at var tilfellet, basert på lovgivningen for kjøpstedene i Norge.

3.0 Borgervæpningen i Bergen

3.1 Instrukser og spesiallovgivning for Bergen (1624-1646)

På 1600-tallet ble det gitt ut tre ordinanser som tok for seg vaktholdet i Bergen by. En ordinans gitt ut 18 oktober, 1624 tok for seg det generelle vaktholdet og hvordan det skulle foregå i byen.⁵⁸ En gitt ut 19. mars, 1626 som var gjeldende for hele Bergenhus, med mer detaljer knyttet til organisering og øvelsene.⁵⁹ I 1646 kom det en ny instruks, «hvorefter vagtmesteren og officererne nat og dag skal have sig at rette og forhold.» Denne instruksen var igjen mer detaljert enn de de foregående. Bergen fikk altså sine to første ordinanser før fellesordinansen for de norske kjøpstedene i 1628, hvor de ble pålagt å opprette borgerkompanier.

3.1.1 Organisering

I ordinansen fra 1624 stod det hvordan vaktmesteren og vaktskriveren var ment å organisere vaktrundene. Skriveren skulle oppnevne minimum 30 medlemmer av borgerskapet som skulle ta nattevakten. Byfogden og vaktmesteren fikk så en liste hver. Vakten begynte hos fogden, og oppmøtet skulle starte når vaktklokken ringte om kvelden, så sant det var fredstid. De som ble funnet uskikket til tjeneste på møtet skulle så anskaffe en sekundant, noe de selv måtte betale for. Selve vakten var det vaktmesteren som skulle organisere. Han fordelte vektere på de forskjellige postene i byen og hvor han anså det som mest nødvendig å ha vakter. Når vekterne først var komt på post skulle de ikke forlate den før det ble ringt med klokkene om morgenene, med fare om straff for brudd på reglene.⁶⁰

1624: Når vakten var over ble det holdt nytt navneopprop. I det tilfellet at en vekter var forsvunnet skulle vaktmesteren rapportere til byfogden, som var ansvarlig for å utmåle straff og håndtere lovbrøttere.⁶¹ Navneoppropet var nok tiltenkt å forhindre unnaslung, men hvor strenge straffer en kunne pådra seg står ikke nevnt.

1624: Om det ble brann, eller byen ble utsatt for angrep om natten, var det borgerne i det utsatte området som var ansvarlige for den første responsen. Det skulle også ringes med stormklokken, og resten av borgerskapet i byen skulle så bevege seg bort til hvor alarmen ble slått, hvor de kunne holde vakt eller gå til motangrep. Hvem som skulle ha kommandoen i

⁵⁸ Bergenhus 1624, 18 Oktober: Instrux og ordinans, hvorefter vaktmesteren og vaktskriver tilligmed vagten sig til videre besked skulle rette og forholde. Norske Magasin II: s.300

⁵⁹

⁶⁰ Norske Magasin II s.300

⁶¹ Norske Magasin II s.301

tilfelle et angrep er litt uklart av reglementet, men det later til å ha vært vaktmesteren som tok seg av øvrige ledelsen, med borgeroffiserer som iverksatte ordrene innenfor væpningen.

Borgerskapet var forpliktet til å møte eventuelle farer i organisert form; å flykte fra tjeneste var straffbart. Å stille med våpen var i slike tilfeller kun påkrevd om det var krig.⁶²

Reglementet ser ut til å sidestille brann og angrep på byen, og prosedyrene var de samme.

Borgerne skulle møte opp uansett hva situasjonen var, og vaktmesteren skulle holde orden akkurat som han var militær og brannmester. Det er også lignende kombinasjoner tidligere i ordinansen, hvor vekterne skulle holde øye med lys og ild samtidig som de opprettholdt stengetidene på diverse skjenkesteder i byen. Vaktmesteren i byen var også ansvarlig for å få borgerne til å trene med våpen, men noen spesifikk dato blir ikke gitt. Mangelen på fastsatt dato kan gi inntrykket av at det ble overlatt til borgerne selv å velge en dag.⁶³

Ordinansen av 1624 er i stor grad ganske indikativ for perioden den ble brukt. Mange av reglene er kombinert, de er enkle og borgerskapet var ment å fungere både som brannvesen, vektere, politi og lokalforsvar.

Den 19. Mars, 1626 kom en instruks angående vakthold som skulle gjelde for hele Bergenhus. Her blir det konstatert at vaktmesteren skulle ha sverget troskap til kongen og folket, og på ordre fra øvrigheten la seg utkommandere både i fredstid og krigstid, som en flittig og ærlig soldat. Borgerkompaniene i Bergen skulle nå deles opp i tre tropper, kalt korporalskap. Om natten skulle et halvt korporalskap patruljere byen, og de var påkrevd å bære med seg trommer og piper. Vakten skulle starte kl. seks om sommeren og kl. fem om vinteren, med rådhuset som møteplass. Vaktstyrken skulle være på 50 mann, og ved oppmøtet være fullt bevæpnet med gevær og medfølgende utstyr.

1626: På rådhuset skulle det som før bli holdt navneopprop av vaktmesteren. Uføre individer eller fraværende krevde sekundanter, som nå byfogden var ansvarlig for. Kostnadene falt på de som ikke kunne stille. Den totale styrken til borgervæpningen utenom offiserene skulle tilsynelatende være på 300 personer.⁶⁴ De første to punktene i instruksen tar for seg reglement som gjenspeiler ordinansen fra 1624, men med noen forskjeller. Nå blir det konstatert at vaktmesteren skulle være tro mot konge og publikum, og man kan se at reglementet angående

⁶² Norske Magasin II: s.301-302

⁶³ Norske Magasin II s.302

⁶⁴ Norske Magasin II: s.313-314

oppmøte av vakter har blitt mer detaljert i forhold til våpen, møtested og antallet vektere. Inndeling av kompaniene inn i tre mindre enheter vitner også om en økning i kompleksitet.

1626: Etter opptelling av vaktene skulle det øves med våpen, for å gjøre vekterne fortrolige med utstyret. Når drillingen var over skulle våpnene lades, og det som beskrives som overgeværet til vekterne henges opp på rådhuset klar til bruk, da de kun skulle benytte seg av undergeværet sitt i fredstid. Skiltvakten skulle derimot ha full bevæpning uansett tilstand. På vekten skulle våpnene alltid holdes klare og i god stand. Som tidligere skulle alle forbli på post gjennom hele vekten, men nytt var det at vekten ble avsluttet med en runde våpendrill.⁶⁵ Å gjøre øvelse til en obligatorisk del av vekten kan ha blitt implementert dersom den årlige drillingen ikke ble oppretthold skikkelig, i et forsøk på å opprettholde en viss dyktighet.

1626: Trommer ble brukt til å signalisere et felles oppmøte. Var man skrøpelig skulle som vanlig en sekundant sendes for å ta ens plass, og unnasluntring skulle bli strengt straffet. Hver borger skulle stille seg ved sine respektive faner. De som nektet å stille ble ansett for å være æreløse og troløse.⁶⁶ Om det ble slått alarm i krigstid var det altså lignende prosedyrer som det man så under vekten ellers. De som ikke hadde helse til å stille måtte sende noen i sitt sted, akkurat slik som ellers var tilfellet. Det som derimot er annerledes er at å ikke møte til forsvar ville føre til den største vanære, og det ble truet med streng straff. Mangelen på detaljerte straffer i reglementet kan knyttes til byfogdens posisjon som utmåler av straff. Igjen kan det ha vært allment kjente straffemetoder som ble benyttet, eller at man bestemte straffen om noen først ble funnet skyldig i brudd.

1646: Drillingen av borgerskapet i våpenbruk og marsjering var fremdeles vaktmesterens oppgave. Av dette har lite nytt blitt tilført reglementet. Eksersisen skulle foretas når det var mest praktisk, og under treningen skulle vaktmesteren opprettholde god orden og disiplin. Ellers var han uansett fredstid eller krigstid pålagt å følge ordrene eller ordinanser fra kongen og de øvrige myndighetene i byen.⁶⁷ Det kan virke til at instruksene for vekterne fra 1646 i stor grad er en oppfriskning eller påminnelse av tidligere reglement. Borgerne ser ut til å knyttes tettere opp til rådhuset, og dette er første gang man hører noe særlig om tårnvakt i Bergen. Der man har ansett det som nødvendig har man lagt til nyere detaljer eller regler, som gjenspeiler forandringer i organiseringen. Selve våpentreningen er fremdeles vag i den forstand at ikke noen spesifikk årstid blir valgt for når det skal foregå, noe som kan indikere at

⁶⁵ Norske Magasin II: s.314-315

⁶⁶ Norske Magasin II: s.316

⁶⁷ Norske Magasin II: s.339

dette også var vaktmesterens oppgave å velge. Kanskje var dette noe som ble tatt opp med borgerne i plenum. Et alternativ var at tidspunkt ble slått fast av byrådet, og så ble selve utførelsen tildelt vaktmesteren.

Av instruksen fra 1646 var det klart at drilling av borgerne skulle foregå på rådhuset før vekten var begynt, som en grunnleggende form for trening ment å sikre et minimum av fortrolighet med våpenbruk blant vekterne. Fra før av var det fastsatt at vaktmesteren hadde som ansvar å sørge for at den ordinære eksersisen skulle foregå med god orden og disiplin i Bergen. Av reglementet ble det lagt lite vekt på akkurat når den skulle holdes, da dette ble satt til når enn det var mulig. Måten man formulerte seg på later til å ha lagt majoriteten av ansvaret ble lagt på byens ledelse, og at den vage definisjonen på når trening skulle foregå var et resultat av styresmaktens delegering til lokalstyret.

3.1.2 Disiplin

1626: Vekterne skulle heller ikke ha med seg noen form for alkoholholdig drikke i tjeneste, og var gjeldende for menige og offiserer. Den som i beruset tilstand påførte befolkningen eller inventar noen form for skade skulle straffes på det hardeste.⁶⁸ Lignende lovverk finner man i for eksempel Sverre Steens framstilling av borgervæpningen i Stavanger. Berusede vektere var en genuin risiko for befolkningen. Dette er derimot første gang denne problematikken ble tatt opp i reglement i Bergen, eller Norge i det hele tatt.

1626: Offiserene i Bergen Borgervæpningen hadde ansvar for at alle medlemmene var utstyrt etter reglementet. Hver måned skulle de ha våpensjekk, og på disse besøkene måtte borgerne vise fram geværer i god stand. I tillegg skulle de ha en kagge med fungerende krutt, 50 ferdigstøpte kuler og 24 biter med bly. De som ikke hadde utstyret sitt i behold skulle da straffes, først som om bruddet var en ren forglemmelse. Om dette gjentok seg skulle de behandles som motvillige, og straffen ville da bli mer alvorlig.⁶⁹ Her får man en indikasjon på fordelingen av ansvar innad i borgervæpningen. Under oppstilling og på vakt var det vaktmesteren som hadde øverste myndighet, mens det var offiserene som skulle sørge for at borgerne hadde utstyret i orden. Det er mulig at størrelsesforskjellene mellom Bergen og en mindre by som Stavanger gjorde denne type inndeling nødvendig. I Stavanger Borgervæpning var det byfogden som ledet vekterne tidlig på 1600-tallet. I Bergen hadde de en egen vaktmester som tok seg av denne oppgaven.

⁶⁸ Norske Magasin II: s.315

⁶⁹ Norske Magasin II: s.315

1646: Som før skulle vakten holdes til klokkene ringte om morgenen. Tradisjonen for opptelling på rådstuen blant vekterne skulle også bli opprettholdt, og det samme var tilfellet angående berusede tjenestemenn. Om vaktmesteren merket at noen sluntret unna var han pålagt å gi denne informasjonen videre til borgerkapteinene.⁷⁰ Kravene til borgernes disiplin hadde altså ikke forandret seg noe særlig siden 1626. Nytt var det derimot at vaktmesteren rapporterte til borgerkapteinene, heller enn byfogden.

3.1.3 Vakt og mobilisering

1624: I tillegg til de tidligere nevnte vaktpostene skulle vaktmesteren patruljere gatene sammen med en gruppe vektere. Etter kl. 10 var det forbudt med bråk og leven i byen. Om de på post eller patruljer fikk øye på musikanter som lagde bråk, mennesker som kranget eller slagsmål skulle de brytes opp. Patruljen var også ansvarlige for å håndheve stengetid og skjenkestopp, enten det gjaldt private foretak eller festing. Mennesker som ble arrestert skulle så tas med til byfogden. Vekterne skulle også holde øye med ild i byen, både åpne ildsteder og lys innomhus.⁷¹ Basert på det som står i ordinansen får man inntrykket av at medlemmene av borgervæpningen tok av seg all lov og orden i byen, men byfogden som øverste myndighet. Det faktum at de som brøt loven skulle tas med til fogden kan få en til å lure på om borgerne på dette tidspunktet ikke hadde et eget vakthus eller lignende med celler til å holde folk i varetekt fram til morgenen. Ordlyden i reglementet gir også inntrykk av at patruljen skulle forhindre de andre vekterne fra å forlate posten.

1646: Hver natt skulle ett helt korporalskap holde vakten, ledet av en offiser. Vekterne skulle som tidligere møte på rådhuset, med fungerende geværer og navnene deres skulle leses opp av vaktmesteren. Det kan se ut som det nå var påkrevd at de som ikke møtte til vakten og så ble bøtelagt, så var det de andre i kompaniet sitt ansvar å betale boten.

1646: Når vaktgruppen var blitt opplest og var ansett for å kunne begynne vakten, skulle vaktmesteren fordele vektere på de forskjellige postene i byen, i tillegg til tårnvakt i tre kirketårn. Tårnvakten var plassert i Dom-, Kors- og Nykirken, og hvert tårn skulle være bemannet av to vektere hver. Tårnvakten sitt hovedansvar var å holde øye med brann, og om dette forekomme skulle de ringe med klokkene. De skulle også rope ut hva klokken var hver time.⁷² Det er klare paralleller til lignende lovgivning i andre byer her. Brann var en reell fare, og i Bergen sitt reglement er det vel den mest eksplisitte uttalelsen ved at tårnvaktenes

⁷⁰ Norske Magasin II: s.339

⁷¹ Norske Magasin II s.300-301

⁷² Norske Magasin II: s.338

oppgave var å holde utkikk etter røykdannelse og flammer. Utkikk etter mulig fiender ser ikke ut til å ha blitt prioritert av tårnvakten i forhold til reglene.

1646: Det var enda vaktmesteren sin oppgave å lede vekterne og holde god orden innad i væpningen. Vekterne skulle følge ordrene han gav og slik vise sin troskap til byen, og følge ham med gangevakten rundt om i byen. På disse rundene skulle skiltvakten la seg inispisere uten spørsmål, slik at vaktmesteren kunne se at de holdt seg på post og oppførte seg slik vekterne var påkrevd. I byen skulle vekterne holde oppsyn med ild, og om de oppdaget folk som drev med ugang, slagsmål eller på andre måter brøt skjenkereglene eller forårsaket oppstyr og leven skulle de anholdes og tas med til byfogden. Skjenking og leven i byen var forbudt etter kl 10 i Bergen.⁷³ Dette reglementet er i stor grad resirkulering av ordinansen fra 1624. Vaktmesteren skulle fremdeles sørge for at vekterne gjorde jobben sin og anholde de som forårsaket problemer eller uro i byen. Det som derimot er nytt er at det nå står inkludert når det var ment å være ro i byen. Nattevakten begynte altså en time før «stengetid», kanskje som et forsøk på å opprettholde en viss synlighet av vaktmannskapet i byen og sette en demper på uønsket atferd før roen skulle ha senket seg.

1646: På lik linje med ordinansen av 1624 skulle det ringes med stormklokkene i byen om det ble brann eller om fiender utenifra kom til angrep. Det som derimot er nytt er at hver del av byen er delt inn i faner, som hver har noe som kalles en alarmplass. Her skulle de møte når det ble slått alarm, først de som enten bodde i eller rett i nærheten av der hvor det slo ut brann eller noe angrep eller uroligheter foregikk. Den som ikke stilte til tjeneste skulle straffes på det groveste.⁷⁴ Alarmplassene kan vitne om en noe tettere organisering enn tidligere. At hver del av byen var inndelt i «faner» med klare steder og gå, og klare prosedyrer for hva man skulle gjøre kunne sørge for en raskere responstid enn tidligere. Sett i sammenheng med tårnvakten kan det gi en indikator på at man kanskje anså brann som en mer reell fare enn at byen skulle bli utsatt for angrep. Borgervæpningen var til for å dekke et stort antall arbeidsoppgaver, men brann var alltid en reell fare i 1600-tallsbyer med trange smug og bygninger lagd av tre.

⁷³ Norske Magasin II: s.338

⁷⁴ Norske Magasin II: s.339

3.2 Instruksen 19. januar 1814

Den 19. Januar, 1814 fikk Borgervæpningen i Bergen et nytt reglement. Hva slags kjennetegn hadde denne instruksen? Hvar det endringer å spore i forhold til lovene på 1600-tallet?

3.2.1 Organisering

Fra 1814 var verneplikten gjeldende for et større omfang av innbyggerne i Bergen. Alle sivile som var våpendyktige skulle om nødvendig være en del av forsvaret av byen, uansett sosiale status. Om man hadde oppholdt seg i byen i lenger enn et år, var man påkrevd å være en del av byforsvaret så lenge man fortsatte å bo der. Det fantes allikevel unntak til regelen.

Kongelige embetsmenn og en hel gruppe andre offentlige tjenestemenn var fritatt fra tjeneste i borgervæpningen.⁷⁵ Det samme gjaldt politivesenet og brannvesenet. Opprettholdelse av lov og orden og oppsyn med ild var fra 1814 av tilsynelatende ikke en del av oppgavene til borgervæpningen.⁷⁶

Privilegier og unntagelser fra tidligere reglement og avtaler skulle oppheves med det nye reglementet. Dette gjaldt både spesifikke privilegier for Bergen, og generelle unntagelser og privilegier som tidligere var gjeldende for hele Danmark-Norge. Kriminelle var heller ikke ønsket i borgervæpningen.⁷⁷ I forhold til hvordan man har organisert medlemmene tidligere er det interessant at man nå får så mange unntagelser. Samtidig som borgerne og de fastboende var påkrevd å tjene i væpningen, hadde man nå en ganske stor gruppe som tidligere ville ha vært forventet å delta. At unge studenter nå fikk fritak kan være et resultat av klasseskille og privilegier knyttet til sosial status. Når det gjaldt de som hadde fått strenge straffer er det mulig at dette har sammenheng med Lagabøtes bylov, hvor de som skulle holde vakten og forsvare byen var påkrevd å ha plettfriandel.

Borgervæpningen ble i reglementet nå referert til det Borgerlige Infanteri og Artilleri. Deres oppgave var nå å forsvare byen og festningsverket til Bergen mot angrep og overfall, og de skulle ledes av stadshauptmannen. Soldatene i garnisonen skulle derimot forsvare de mer ytterlige delene av byen.⁷⁸ Når det gjelder plikter som vakthold og brannvakt nevnes det ikke noe om denne delen av reglementet, og det var tidligere påpekt at politi og brannvesen ikke var en del av de vernepliktige i byen. Av det kan man gå ut i fra at Borgervæpningen nå hadde fått et mer militært fokus enn det som hadde vært tilfellet tidligere. De skulle nå også

⁷⁵ Fritatte grupper: Unge studenter, skolerepresentanter, kirkemenn, byens representanter og leger.

⁷⁶ Schmidt 1849: s.8

⁷⁷ Schmidt 1849: s.8

⁷⁸ Schmidt 1849: s.8

organiseres inn i fire kompanier, referert til som en bataljon. Innenfor hvert kompani skulle det være fastsatte posisjoner i forhold til offiserer og rang. I den forstand virker det til at borgervæpningen av 1814 var en mye mer skarpt organisert gruppe enn hva som var tilfellet på 1600-tallet.⁷⁹

Borgervæpningen fikk også av det nye reglementet en mye skarpere inndeling, basert på hvor man hørte til i det sosiale sjiktet. De som var sønner av borgere, kjøpmenn, håndverkere og andre som hørte til den øvre delen av samfunnet, skulle plasseres i infanterikompaniene. Disse kompaniene skulle enda brukes til å holde orden i byen om nødvendig, og skulle i bunn og grunn fungere mye på samme måte som borgervæpningen hadde gjort i tidligere århundre. Alle de som var fra lavere sosiale lag skulle plasseres i artilleriet, det samme gjaldt omstreifere og reisende som hadde slått seg ned i Bergen. Sønner av borgere skulle også plasseres her, i tillegg til lærlinger, så lenge de ikke hadde egen borgerstatus. Om man fikk tilegnet borgerstatus skulle man umiddelbart overføres til infanteriet.⁸⁰ Denne inndelingen er interessant i forhold til den mye bredere verneplikten som nå var en del av byforsvaret. På tross av økt deltagelse var det fremdeles borgerne som skulle ta på seg den tradisjonelle rollen til borgervæpningen. Ifølge reglementet kunne man kun slippe de som tilegnet seg borgerstatus over til infanteriet så sant det ikke var mangel på medlemmer blant artilleriet. De skulle være 400 mann sterke, i tillegg til over- og underoffiserer. Ifølge reglementet var dette grunnet Bergens utforming, som gjorde artilleri ganske sentralt i byens forsvar.⁸¹

Annet nytt i forhold til organiseringen av borgervæpningen var at det nå skulle nedsettes en kommisjon for å ta for seg inn og utskrivning av borgervæpningens medlemmer, samt fordelingen av medlemmer på de forskjellige korpse. Denne kommisjonen skulle bestå av stiftamtsmannen, presidenten, stadshauptmannen og lederen for brannkorpset. Det skriftlige arbeidet og protokollføringen skulle foretas av en auditør. Innrullingskommisjonen skulle to ganger hvert år holde en innskrivingsesjon, hvor bataljonens øverste offiserer var til stede. Her var alle vernepliktige påbudt å møte opp som ikke allerede var blitt innlemmet i borgervæpningen. De som ikke møtte opp skulle bøtelegges på en sum mellom 2 og 20 riksdaler, basert på deres egen formue, som skulle betales til væpningens kasse. For å sørge for god oversikt over de som skulle inn i borgervæpningen, hadde kommisjonen tilgang til diverse lister; Sogneprestens liste over de som nylig var blitt konfirmerte, oldermennenes liste

⁷⁹ Schmidt 1849: s.8

⁸⁰ Schmidt 1849 s.8

⁸¹ Schmidt 1840 s.

over de som nylig var blitt svenner, magistratens liste over de som hadde fått innvilget borgerskap, og politimesterens liste over fremmede som hadde ankommet byen. Til sist hadde de også tilgang til rodemesterens liste over de som bodde i hver rode og som var vernepliktige.⁸² Reglementet for hvordan holde oversikt over hvem som skulle være en del av borgervæpningen hadde tydelig blitt mer detaljert, og opprettelsen av en kommisjon med såpass brede fullmakter kunne nok ses som et ledd i et mer regulert samfunn.

Vernepliktige som var å anse som fysisk uegnet til å tjene i borgervæpningen måtte kunne framvise legeattest for å slippe å føres opp. Det var offiserene og kommisjonsrepresentantene som skulle vurdere den fysiske tilstanden til potensielle medlemmer. Uegnede individer skulle ikke føres inn i rullene. Syke individer som kunne bli friske ble derimot ført opp på en egen liste. De som ble funnet udyktige måtte derimot møte ved hver sesjon og på ny vurderes når de la fram legeattest.⁸³ Kravene til dokumentasjon ser ut til å ha økt siden 1600-tallet, men praksisen med at man måtte sende en representant i sitt sted ser ut til å ha blitt avskaffet. I takt med økte legekunnskaper og en større deltagelse av den generelle befolkningen virker det til at man nå ikke anså det som like prekært at enhver som ikke kunne tjenestegjøre gjorde opp for seg på samme måte. Likeledes er det mulig at inkluderingen av syke som var tilbøyelige til å forbedres var et ledd i den økte reguleringen av samfunnet, som tidligere nevnt.

Det var stadshauptmannens oppgave å sørge for at våpenøvelsene foregikk slik de skulle. Ved hver bataljon skulle det utnevnes over og underoffiserer som hadde som oppgave å innføre de nye vernepliktige i våpenbruk. Denne varianten av treningen skulle foregå så lenge det var nødvendig, helt til de nye rekruttene var blitt så våpenvante at de kunne være en del av den ordinære treningen med de andre medlemmene. Ifølge lovtekstene var våpentreningen ment å foregå over en femukersperiode, med en hyppighet på tre ganger i hver uke, hvor øktene skulle vare i tre timer. Den første uken ble offiserene drillet alene; de resterende fire ukene ble benyttet av de menige vernepliktige. Selve treningsperioden skulle vare fra april til mai.⁸⁴ De av borgervæpningen som var tilskrevet artilleriet skulle øve i seks uker, fra april eller så tidlig som det lot seg gjøre. Samme prosedyrer skulle følges for artilleriet som for infanteriet.⁸⁵

Basert på reglementet og de nye prosedyrene virker det som målet i første omgang var å gjøre de vernepliktige kjente med bruken av våpnene sine, fortrolige med ladeteknikk og evne til å

⁸² Schmidt 1849 s.9

⁸³ Schmidt 1849 s.9

⁸⁴ Schmidt 1849: s.11

⁸⁵ Schmidt 1849: s.12

bevege seg i formasjon. Nytt var det også at den som hadde ansvaret for den praktiske delen av treningen skulle være en representant fra det ordinære militæret.⁸⁶ Bruken av profesjonelle soldater til å drille borgerne var antageligvis ment å skulle garantere et minimum av dyktighet blant dem som øvde. Muligens kan man se denne utviklingen som et ledd i en økende profesjonalisering og militarisering innad i borgervæpningen, eventuelt også en større vilje til å garantere forsvaret av byen.

Med nytt reglement kom det også retningslinjer for uniformer, som før kun hadde omfattet våpen og medfølgende utstyr. Uniformene skulle bli standardisert, og vise rang og regiment. Ansvaret for utstyr- og våpensjekk var det offiserene som skulle ha. Brudd på reglementet skulle rapporteres til stadshauptmannen. Akkurat hva slags uniform man skulle ha er ikke spesifisert i dette reglementet. Det som står klart var det at borgerne i Bergen ble tildelt 575 geværer som skulle fordeles på 4 infanterikompanier, og skulle sammen med sabel, lærutstyr og rett type tøy være en del av uniformeringen. Geværene var borgerne pålagt å vedlikeholde, og erstatte om så ble nødvendig.⁸⁷ Fra før av var det å vedlikeholde våpen noe som var kjent gjennom hele borgervæpningens historie, og med tanke på manglende beskrivelse av hvordan uniformene til borgerne var ment å se ut, er det vanskelig å si akkurat hvor omfattende de var. Basert på lignende framstillinger fra andre byer kan en tenke seg at uniformen var mer detaljert og omfattende jo høyere rang man hadde.

3.2.2 Iverksetting

Stadshauptmannen var den øverste sivile lederen for borgervæpningen. Han var ansvarlig for at borgerne utførte pliktene sine og at organiseringen foregikk etter reglementet. I en krigssituasjon var derimot borgerskapet og stadshauptmannen underlagt kommandanten i byen, som fungerte som øverste militære leder. Stadshauptmannen skulle også jevnlig rapportere til kommandanten om hvordan treningstilstanden var, og hvor mange medlemmer væpningen hadde.⁸⁸ Av dette kan borgervæpningen ansees som et støttekompani, de var ikke for fullverdige soldater å regne og skulle i en krigssituasjon derfor plasseres under ledelse av profesjonelle. Det understrekes også at offiserene i borgervæpningen skulle sørge for god orden innad i kompaniene sine, sørge for at våpen ble vedlikeholdt og ha gode ferdigheter når det gjaldt våpenbruk. Disse ferdighetene skulle de lære videre til de underordnede.⁸⁹

⁸⁶ Schmidt 1849: s.11

⁸⁷ Schmidt 1849: s.11

⁸⁸ Schmidt 1849: s.13

⁸⁹ Schmidt 1849: s.14

3.2.3 Disiplin

Det nye reglementet vektla i mye større grad treningen og hvordan den skulle foregå, og hva som var forventet i forhold til disiplin. Medlemmer som av forskjellige grunner ikke møtte opp til trening skulle bli bøtelagt for 24 riksdaler, med det dobbelte for offiserer som gjorde det samme. Om denne oppførselen gjentok seg skulle summen på bøkene doubles for hver gang personen uteblev fra treningen.⁹⁰ Det fantes også reglement for de som ikke klarte å være stille under treningen, og for de som «var til skam for kompaniet.» Mangel på orden under treningen kunne resultere i bøter på 1 riksdal, i tillegg til at man ble stilt foran en komité av offiserer. Det var også forbudt å reise ut av byen når treningen pågikk. Ble man tatt i brudd var man pålagt ved tilbakekomst å øve så mange dager som man hadde gått glipp av, i tillegg til å betale bøter for en riksdal for hver av dagene som var gått til spille.⁹¹ Å reise bort uten tillatelse i krigstid ville medføre markant strengere bøter på opptil 48 riksdaler, og om omstendighetene var alvorlige nok, arrestasjon. Om noen av disse lovbruddene ble begått av en offiser, skulle stadshauptmannen sette sammen en kommisjon av offiserer og kommandanter, samt den som førte protokollen. Om forholdene lå alvorlig nok til kunne bøkene bli på det firdobbelte.⁹² Av reglementet ser det ut til å ligge et fokus på at borgerne deltok i våpentreningen, og at de opprettholdt god disiplin når de befant seg på treningsplassen. Det er nå også tydelig at kravene om at borgerne og andre vernepliktige ikke reiste av sted når det passet dem enda var en del av kravene til borgerne, selv om konsekvensene for regelbrudd hadde forandret seg noe.

Hvordan forholdet mellom offiserer og menige vernepliktige var ment å arte seg får man et innblikk av reglementet for forseelser. Frekkhet eller sjikanering av medlemmer av overøvrigheten på treningsplassen kunne resultere i bøter på mellom 2 og 50 riksdaler, alt etter hvor høy rang de involverte hadde. Dette ble derimot ansett for å være langt mer alvorlig om respektløs oppførsel mot høytstående individer fant sted under vekten eller ved brann eller lignende. Da kunne bøkene bli mye hardere, eller man kunne ende opp med å bli satt i arresten og bli degradert fra daværende rang, alt etter hvor alvorlig oppførselen var.

Den som hadde kommandoen på stedet skulle avgjøre om arrestasjon var nødvendig, og var pålagt å sende en anmeldelse til stadshauptmannen. Om en offiser eller medlem av byledelsen eller overøvrigheten generelt utsatte et medlem av væpningen for unødvendig hard oppførsel

⁹⁰ Schmidt 1849: s.15

⁹¹ Schmidt 1849: s.15

⁹² Schmidt 1849: s.15

under treningen eller i byens tjeneste på vakt, skulle de utsettes for bøter av samme verdi som tidligere nevnt. Om det var snakk om grov sjikanering eller vold kunne man arrestere personen.⁹³ I teorien var altså offiserer og borgere likestilte ovenfor loven; de måtte følge samme reglement og konsekvensene for eventuelle brudd var i denne sammenheng den samme. Det er interessant i forhold til tidligere brudd på reglementet, da det var vanlig både i Bergen og andre steder at forseelser fra offiserenes side resulterte i det dobbelte av bøter. I praksis er det mulig at slike situasjoner ble forløst på andre måter, da man var pålagt å rapportere til stadshauptmannen kan det tenkes at sosial status og nærmere tilknytning til den øvre delen av samfunnet kunne påvirke saken.

3.3 Sammenligning: 1600 vs 1800

Både Anthon M. Wiesener Sverre Steen, som nevner Bergen i sin avhandling av om borgervæpningen i Stavanger, konstatere en lignende utvikling over tid for de to byene. Hva var hovedendringene i 200-års perioden fra ca. 1620 til tidlig på 1800-tallet?

3.3.1 Organisering

Hva var hovedendringene i mellom 1600- og 1800-tallet i forhold til organisering? På 1600-tallet virker det som at sentralmakten hovedsakelig var interessert i å sikre lov og orden. Denne intensjonen gjenspeiles i reglementet, som i stor grad dreide seg om organiseringen av vaktholdet. I løpet av perioden fikk man inkludert mer fokus på trening med våpen og tårnvakt for bedre overblikk over byen. Disse tiltakene kunne lett framstått som militære i natur, men var knyttet til å gjøre vekterne bedre egnet til vakten, og for å forhindre brann. Det eneste klart militære aspektet, eksersisen⁹⁴, var langt mindre detaljert. I motsetning til regler for vakthold var ordlyden vag, og i stor grad overlatt til de lokale myndighetene i Bergen. I «Stavanger Borgervebning» presenterer Sverre Steen en lignende situasjon; Stavangers borgervæpningen fikk også reglement, men gjennomføringen ble i stor grad overlatt til borgerne selv og fokuset lå i stor grad på vakthold. Han anslår at Stavangers avstand fra potensielle fiender hadde en sterk innvirkning for væpningens fokus på lov og orden.⁹⁵

I 1814 var tilsynelatende ikke en halvmilitær politi- og brannstyrke det styresmaktene ønsket seg lenger. All organisering av nattevakt for å sikre byen mot vold og brann var forsvunnet ut av reglementet, til fordel for et sterkt militært preg. Nå hadde borgerskapet fått klare regler for bruk av våpen, helt ned til standardisert bruk av ammunisjon og hvor mange skudd som skulle

⁹³ Schmidt 1849: s.16

⁹⁴ Eksersis: trening i militære formasjoner, våpenbruk og disiplin.

⁹⁵ Steen 1925: s.14.

avfyres. Alt knyttet til organisering omhandlet nå hvordan eksersisen skulle foregå og hvordan borgerskapet skulle oppføre seg i tjeneste. Å trene medlemmene var ikke lenger vaktmesterens ansvar; profesjonelle soldater skulle nå fungere som instruktører. Store deler av reglementet hadde også detaljerte retningslinjer for borgeroffiserene og hva slags plikter de hadde. Et annet aspekt som øker det militære preget var den nye inndelingen av borgervæpningen i infanteri og artilleri. Steen argumenterer for at om det faktisk kom til konflikt, ville artilleriet være den delen av væpningen som faktisk bidro til å forsvare byen. Hvordan gjenspeilte dette et sosialt skille? Som tidligere nevnt var artilleriet de som ikke hadde borgerstatus. Borgerskapet i byen var de som tilhørte overklassen, de som styrte. De hadde klart å sikre seg den mest prestisjetunge og minst risikable andelen av oppgavene i borgervæpningen.⁹⁶

Bergen hadde også fått profesjonelle vektere, politi og brannvesen. Basert på Anthon M. Wiesener sin framstilling kan dette skiftet ha kommet som et resultat av en praksis innenfor væpningen i slutten av andre halvdel av 1600-tallet. For å slippe å foreta nattevakten skal borgerskapet ha betalt vaktmesteren et beløp som så ble brukt til å hyre inn fattige til å overholde vakten. Wiesener virker til å anse brannen i 1702 som en konsekvens av dårlig vakthold, og en ny ordning ble foreslått og godkjent i 1704. Bergen fikk et eget vekterkorps for å håndtere vaktholdet i byen, og lønningene ble betalt av borgerstanden som en årlig avgift.⁹⁷ Virket som tidlig politivesen ble altså allerede på 1700-tallet overgitt til et eget korps, og i 1814 er det klart at brannvernet heller ikke lenger var en del av væpningens oppgaver.

Ifølge Steen hadde overgangen til faste vekterkorps også funnet sted i Stavanger; borgervæpningens funksjon som vakthold skulle på 1800-tallet være begrenset til eventuelle opprør eller ekstraordinære forhold.

Et gjennomgående poeng i Wieseners avhandling er hvordan borgerne stort sett var handelsmenn, og ikke ble kompensert for tiden de mistet til vaktholdet de var pliktet til gjennom væpningen. Byttet til faste vekterkorps, og å i praksis betale seg fri fra vakten, kan over tid ha resultert i den tilstanden borgervæpningen befant seg i på 1814. Inndelingen i artilleri og infanteri som Steen diskuterer kan ha kommet som et resultat av at borgerskapet, overklassen som styrte byene, kjempet for å begrense oppgavene til den tradisjonelle kjernen til væpningen til hovedsakelig å dekke aktivitet med lav risiko og høy anseelse. Steen

⁹⁶ Steen 1925

⁹⁷ Wiesener 1916: s.20

beskriver hvordan våpenøvelsene senere på 1800-tallet i Stavanger hadde preg av folkefest, hvor medlemmene også fikk vise seg fram i uniform og med våpen. Samtidig var det artilleriet som under enhver form for reelle angrep ville måtte risikere livet, men av reglementet kun skulle øve om det ble krig, og hadde ikke samme paradefunksjonen som infanteriet.

3.3.2 Disiplin

Hvordan hadde kravene til disiplin forandret seg mellom 1600- og 1800-tallet? En tendens gjennom reglementet på 1600-tallet var nivået av lokal selvstyring. Brudd på reglement skulle straffes, men ingen konkrete konsekvenser nevnes i selve materialet fra dette århundret. Antagelig var det lokale styresmakter som utmålte straffen. Knyttet til vekten var det også vanlig praksis at alle uføre skulle stille med stedfortredere, som de selv måtte finansiere. På 1800-tallet var det derimot et større preg av standardisering, knyttet til lignende lovverk for andre byer. De fleste brudd på reglementet hadde klart beskrevne bøter og andre konsekvenser. Praksisen med sekundanter var heller ikke å finne på 1800-tallet. Syke og uføre ble nå delt inn i to grupperinger etter om det var forventet forbedring, og legeattest ble et vanlig krav for å få fritak. Med en verneplikt som dekket mye bredere ble det kanskje ansett som unødvendig for borgerne å skulle sørge for stedfortredere. Denne utviklingen kan være en indikator for at man på 1800-tallet prøvde å gjøre borgervæpningen mindre personavhengig og at tiltroen til selvjustis var lavere enn før.

3.3.3 På vekten og På eksersisen

Hva forandret seg i løpet av denne 200-års perioden mellom vakthold og trening? Vakthold var på 1600-tallet en av borgervæpnings hovedoppgaver, mens reglementet knyttet til trening var vagt og i stor grad overlatt til byens vaktmester og borgerne selv å utforme. I 1814 var det som tidligere nevnt ikke spor av patruljering av byen igjen i reglementet, og våpentrening dominerte nå i teksten.

4.0 Borgervæpningen i Trondheim

Trondheim var i perioden 1600-1800 Norges tredje største by, i tillegg til å være stiftsby og festningsby med sterk tilknytning til Nordlandshandelen. Etter 1645 da Jemtland og Herjedalen ble innlemmet i det svenske kongeriket ble den også til grenseby å regne. I

Er borgervæpningen en sentral del av Trondheims byhistorie? I Bjørn Sogners «Kjøpstad og stiftstad: 1537-1807» er det flere kapitler knyttet til borgerskapet, men borgervæpningen nevnes ikke.⁹⁸ Det samme er tilfellet for «Kampen om Trondhjem: 1657-1660» av Yngvar Nielsen, og andre bind av «Trondheims Historie 997-1997» av Steinar Supphellen.⁹⁹ I Asbjørn Lunds utgivelse «Vandringer i det Trondhjem som svant» blir borgervæpningen nevnt i sammenheng med mobiliseringen av kaperfartøy som skulle brukes mot Engelske skip under Napoleonskrigen. Vernepliktige ble beordret inn i både borgervæpningen og militæret for å kunne svare et mulig angrep fra Sverige.¹⁰⁰ I Trondheim har borgervæpningen tilsynelatende ikke blitt vektlagt som noen viktig eller sentral del av byhistorien.

I Bergen ble det som tidligere nevnt et problem at borgerskapet leide inn fattige til å ta over nattevakten i byen, som ble ansett som ubehagelig og slitsom. Bergen fikk et profesjonelt vekterkorps i 1704 som var uavhengig av borgervæpningen og organisert av politimesteren. Er det da mulig at man kunne ha sett den samme utviklingen i Trondheim? Når borgervæpningen i Trondheim og Bergen ble reorganisert i 1798 og 1814 hadde begge byene uavhengige politi- og brannvesen. Det er liten sannsynlighet for at borgerstanden i de respektive byene skilte seg fra hverandre i noen særlig grad, da begge gruppene i stor grad var dominert av håndverker og kjøpmannsklassen.

Hvordan skulle borgervæpningen i Trondheim organiseres? Hvilke lovregler tok sikte på å øke disiplinen? Hvordan skulle vekten utføres? Med Jemtland og Herjedalen som en del av Sverige, i hvilken grad og på hvilke måter fikk dette følger for borgervæpningen i Trondheim?

4.1 Instrukser og spesiallovgivning for Trondheim (1659-1688)

Trondheims første egne ordinans for borgervæpningen kom først 22. mai, 1659. Den dekket et ganske vidt spekter av oppgaver som borgerne skulle forholde seg til, men hadde militært

⁹⁸ Sogner 1962

⁹⁹ Nielsen 1897 og Supphellen 1997

¹⁰⁰ Lund 1980: s.105 Vernepliktige: Bondesønner for hæren. Kontorarbeidere, butikkassistenter og håndverksslæringer for borgervæpningen.

preg med fokus på beleiring. I 1662 fikk de en kort ordinans som oppdaterte noen av de eksisterende oppgavene, hovedsakelig de knyttet til vakthold. Det følgende reglementet i 1672 var til gjengjeld mye mer utfyllende enn før, og var nå knyttet til lov og orden, og hvordan borgerne utførte oppgavene sine.

Forordningen som ble utstedt 22. mai 1659 av bymagistraten er gjengitt i sin helhet i «Trondhjems Samlinger» nr. 1. 1925: «Trondhjæms ældste borgervæbning: Vacht och munstrings forordning udi trundheims bye 1659.»¹⁰¹ Forordningen er transkribert og utgitt av Olaus Schmidt. Den fikk stiftsbefalingsmannes godkjennelse i 1660 og fungerte som legitimering, da stiftsbefalingsmennene var kongens representanter i byene. Forordningen er i praksis en 17 punkts liste for organisering av vaktholdet og retningslinjer for framferd og oppførsel.

I 1672 ble det utgitt enda en ordinans, kalt «Vagt Ordinands Udi Trundhiem, hvor efter alle og enhver vedkommende besønderlig Byens Vagtmester og Gadevagten dennem forholde skulde udi Fredstid.» I reglementet selv har hver regel fått en liten overskrift som beskriver hva den skal ta for seg, og framstår da noe mer ryddig enn ordinansene av 1659 og 62.

4.1.1 Organisering

1659: Borgerne skulle vise befalet i væpningen respekt, og adlyde eventuelle ordre som ble gitt enten det var på vakt eller trening. Var man ufør skulle man møte hos borgermesterne for godkjennelse. Uføre medlemmer skulle skaffe en stedfortreder til å ta vakten. En sekundant skulle også bare stille til rådighet for én enkelt person, det var strengt forbudt å ta på seg oppgavene til flere medlemmer av borgervæpningen. Var man skyldig i denne typen regelbrudd fikk man bøter på 10 sølv; kunne man ikke betale ble det fengselsstraff på vann og brød.¹⁰² Tradisjonen å sende stedfortredere gikk igjen både i Stavanger og Bergen, og som i disse byene var de som skaffet stedfortredere ansvarlige for oppførselen deres på vakten. Hvordan denne loven ble opprettholdt er usikkert, men de sterke konsekvensene for denne typen lovbrudd kan indikere at det at sekundanter prøvde å ta på seg oppgavene til flere andre var et stort problem, eller at man ønsket å forhindre slike tendenser før de i det hele tatt kunne finne sted. Lignende reglement blir nevnt av både Sverre Steen og Anthon M. Wiesener.

¹⁰¹ Forordning 1659 s.135-136 Forordningen er trykt i Schmidt 1925.

¹⁰² Forordning 1659 s.136

Wiesener spesielt nevner at det ble en vane å betale andre for å ta seg av nattevakten i Bergen, som fikk alvorlige konsekvenser i forhold til brann i 1702.¹⁰³

1659: Alle vektere var påkrevd å møte på vakten med muskett, seks skudd og krutt nok til avfyring. Om natten skulle de ha geværluntent. Vekterne skulle la hverandres klær og våpen være i fred. Upassende oppførsel skulle bøtelegges til 4 mark sølv, eventuelt ble man satt i det som refereres til som «mørkestuen».¹⁰⁴ Denne delen av reglementet går igjen spesifikt på vekternes oppførsel og nivå av profesjonalitet. Man kan stille spørsmål om hvorfor man så seg nødt til å inkludere regler av denne typen. Kanskje var dette igjen knyttet til inntak av alkohol på vakten, eller implementert etter at krangler har resultert i håndgemeng blant vekterne. Det er også mulig at det er en kulturell kontekst her som ikke kommer klart fram.

1659: Hvordan forholdet mellom offiserene og de øvrige medlemmene av borgervæpningen var ment å være har blitt nevnt tidligere, men reglementet går her mer i dybden på hva som var konsekvensene av å være respektløs eller aggressiv mot offiserene. Menige som ble utsatt for straff eller kjeft av offiserer skulle bøtelegges¹⁰⁵ om de svarte eller satte seg til motverge.. Ekstra grove handlinger kunne føre til fengselsstraff, og angrep med våpen mot offiserer skulle føre til livstraff. Det var derimot også mulig å bli benådet.¹⁰⁶ Det relativt strenge reglementet angående angrep og respektløshet mot offiserene kan ha vært et resultat av at reglementet ble gitt ut kun ett år etter at Trondheim ble frigjort fra svensk kontroll.

1662: Hver natt gjennom vinteren skulle vekterne møte opp ved døren til kapteinen eller den offiseren som skulle lede vakten kl. 9 presis. Vekterne skulle minst være 20 mann, og vaktrundene ble fordelt av kapteinen. Vekterne var påkrevd å møte med gevær, og nå også øks og bømmer i tilfelle brann. Som tidligere førte lederen for vakten opp hvem som møtte og hvem som manglet.¹⁰⁷

1672: Nytt av dette reglementet ser man på første punkt; «Om vegternes vilkaar og stedse nærværelse.» Her blir det poengtert at i Trondheim skulle det være en edsvoren vaktmester, som var påkrevd å være edrue. Om man eide gård, eller aen eiendom i byen eller var fastboende, skulle man ikke reise langt vekk uten å først å ha fått tillatelse. Det blir ikke

¹⁰³ Wiesener 1916 s.20

¹⁰⁴ Forordning 1659 s.137

¹⁰⁵ 8 mark sølv.

¹⁰⁶ Forordning 1659 s.138

¹⁰⁷ Anordning 1662 s.181

poengtert hvor man måtte søke tillatelse, men kravet ser ut til å henge sammen med at man skulle oppholde seg i byen for å kunne stille til tjeneste som vekter. Resten av reglementet er en tanke uklart, men det kan se ut som det konstaterer at de som forlot byen når det selv fant det for godt ville bli straffet. Vekterne måtte også ha plettfri vandel.¹⁰⁸ Det er mulig at det at man ikke skulle forlate byen er noe som har eksistert fra tidligere lovmateriale, for eksempel bylovgivning. Derimot er dette første gangen man ser slike regler gjeldende spesifikt for borgervæpningen i deres eget reglement i Trondheim. I den forstand kan man se dette som en tendens til økende profesjonalisering, eller i hvert fall et ønske om å oppnå økt profesjonalitet.

1672: «Vegternes medfølge til rettersted.»/«Vagtens frihed.» Trondheims vektere var påkrevd å følge byfogdens ordre. Dette gjaldt situasjoner når byen måtte forsvares, skulle settes i fengsel eller føres til henrettelse. For sine tjenester skulle vaktmesteren og vekterne være fri for skatter og avgifter som byen kunne komme med.

1688: Vekterne skulle bestå av 16 personer som var sverget inn, og som var pålagt å forbli i byen. Vaktmesteren var ansvarlig for å anbefale erstatninger til magistraten om noen forsvant. Vekterne fikk spesifikke ruter som de skulle følge, og ruten ble kjennetegnet av at de skulle rope klokkeslett og hva slags tilstand det var i byen på vakt. Av de som møtte på vakten skulle to holde tårnvakt som før, men var nå plassert i tårnet på rådstuen. Tårnvakten var ansvarlig for å signalisere at vakten var over kl. 4 om morgenen.¹⁰⁹

4.1.2 Disiplin

1659: Borgerne var påkrevd å møte opp edru og med alt av utstyr som reglementet krevde (lunte, kuler, krutt og gevær). De som ikke klarte å møte opp innen normert tid, beskrevet som da trommene blir tatt i bruk, måtte betale 1 mark sølv i erstatning. De som ikke klarte å møte opp i det hele tatt skulle betale seks mark sølv. Det var også strengt forbudt å drikke i vakthuset, her referert til som «corpus de garden», eller i vertshus når man var på vakt. Straffen for slik oppførsel var bøter på 3 sølv, med det dobbelte for de som hadde offiserrang.¹¹⁰

1659: De som stod vakt på Bratøren, skansen eller bybroen skulle ikke beslaglegge varer som skulle inn eller ut av byen. Å plage reisende med varer var også forbudt, med bøter på 4 mark

¹⁰⁸ Vaktordinans 1672 s.183 Trykt i Brodahl 1925.

¹⁰⁹ Vaktordinans 1688: s.188

¹¹⁰ Forordning 1659 s.136-137

sølv. Om vinteren hadde de derimot tillatelse til å be om små andeler brensel fra bønder for å holde cortegaarden varm.¹¹¹

1672: «Deres forsømmelse og vide.» Det var strengt forbudt for medlemmene av borgervæpningen å være beruset i tjeneste. Om det ble oppdaget av patruljen at tårnvakten var beruset ble det bot. Enda mer alvorlig var det om drukkenskap i tjeneste førte til ildbrand. Tårnvakten fikk heller ikke ha ild eller tente lunter. Medlemmer av gatevakten måtte gi fra seg lønningen for samme forseelse, halvparten til vaktmesteren og halvparten til de andre vekterne.¹¹²

4.1.3 Vakt og mobilisering

1659: Under vakten skulle de som patruljerte «hovedrunden» gå innom alle cortigardene.¹¹³ Målet var å sørge for at hver offiser i vakthusene hadde rett passord, som ble brukt til å identifisere venner fra fiender. Kun godkjenning fra landsherren eller borgermester med vaktrådet kunne en dele lignende informasjon med andre.¹¹⁴ Man hadde altså i bruk et passord for å identifisere eventuelle uvedkommende eller mulige angripere. Dette er et punkt hvor Trondheim borgervæpningen skiller seg ut fra byer som Bergen eller Stavanger, og kan mulig ha en sammenheng med hvor nær potensielle fiender befant seg. Bruken av passord kan ha blitt ansett som nødvendig i tilfelle svenske soldater snek seg inn i byen i et forsøk på å bryte en eventuell beleiring.

1659: Alle patruljene skulle avslutte runden hos korporalen, og presentere tente geværlunter. Forsømmelser ville resultere i bøter på 1 mark sølv, og 2 mark for offiserer. De som møtte opp og ikke kunne avgi passordet skulle settes i cortigarden til forvaring. Det var da hovedrunden sitt ansvar å avklare at personen var medlem av borgervæpningen.¹¹⁵ Offiserene skulle under vakten oppholde seg i vakthusene og opprettholde god orden. De måtte ikke under noen omstendigheter forlate posten, og ikke føre vekterne vekk fra området når de allerede var kommet på post. Ble man tatt i å bryte disse reglene skulle man straffes etter krigsrett, så sant det skjedde om natten. Om det var ytterst nødvendig kunne man sende

¹¹¹ Forordning 1659 s.139 (cortegaard = vakthus)

¹¹² Vaktordinans 1672 s.185 (Den som ble tatt i drukkenskap fikk bot på 1 mark sølv og skulle sone i fengsel på vann og brød. Om dette gjentok seg for annen gang ble straffen det dobbelte. Tredjegangstilfeller ville resultere i at den dømte måtte selge av eiendom og ble forvist fra byen.)

¹¹³ Cortigard (vaktstue) Steen 1925: s.20

¹¹⁴ Forordning 1659 s.137

¹¹⁵ Forordning 1659 s.137

avgårde en liten del av de vaktansvarlige, men de måtte ikke bli vekke lenger enn 1 time. Brudd på denne regelen var bot 1 mark sølv.¹¹⁶

1659: Vanlige medlemmer av borgervæpningen som ble tatt i å snike seg unna, avfyre geværet sitt eller å være fulle på vakt ble satt til vann og brød, mest sannsynlig i fangehull eller fengsel. Om de ble tatt i følgende regelbrudd om natten ble de behandlet på samme måte som offiserene. Det strenge synet på forsømmelse av tjeneste om natten kan også muligens ha en sammenheng med frykten for at det skulle komme angripere i mørket, eller at noen skulle prøve å innta byen uten å bli oppdaget. Det var også strengt forbudt for vaktene å la noen komme nær nok til å ta fra dem geværet uten først å få dem til å tilkjenne seg selv.¹¹⁷ Det kan lede til spørsmål om hva vaktene var forventet å gjøre om de havnet i nærkamp.

1659: Skiltvakten, som sto ved Bratøren, Batteriene, eller Skandsen og Bybroen, skulle passe på at ingen kjente eller ukjente fartet rundt i byen eller prøvde å forlate den i perioder hvor det var portforbud. Om vaktene oppdaget individer som var ute etter forbudet skulle de anholde dem og ta dem med til cortigarden, hvor de så måtte sitte til dagen kom og så overlevert til øvrige myndigheter. Om noen nærmet seg skiltvakten om natten og han følte seg truet, skulle han rope tre ganger for å gi personen muligheten til å stoppe. Om de fortsatte å nærme seg, hadde han rett til å skyte på vedkommende. Eventuelle skader som medfulgte skulle dekkes av hjemmegjeld.¹¹⁸

1659: Tross at vaktene hadde lov å bruke geværene, var uforsvarlig bruk uønsket. Under treningen var det offiserene som skulle gi signal til bruk av gevær. Når vekten var i gang skulle man ikke, under livstraff, avfyre et våpen med mindre det var klare tegn på uro i byen. Det var offiserenes ansvar å slå alarm og dirigere vaktpatruljen. Stasjonære vektere skulle derimot bli på post.¹¹⁹ Reglene tok sikte på å begrense eventuell forvirring som følge av alarmen, slik at våpen ikke ble brukt unødvendig og at vekterne hadde klare prosedyrer.

1659: Hovedvakten og offiserene skulle ha en trommeslager til stede dag og natt, for å kunne slå alarm. Slageren var pålagt å være til stede på vekten helt til han kunne avløses. Om det var nødvendig å signalisere om bråk skulle han slå på trommen «ved hvert hjørnehus» og rope slik at vaktene hørte han. Så skulle vaktene komme løpende med geværene klare og stille opp foran offiserene sine. Den som ikke møtte opp i tide risikerte livstraff. Formildende

¹¹⁶ Forordning 1659 s.137

¹¹⁷ Forordning 1659 s.137

¹¹⁸ Forordning 1659 s.138

¹¹⁹ Forordning 1659 s.138

omstendigheter var støy i byen, eller klokkeklang som kunne forstyrre alarmen.¹²⁰ Ifølge Magnus Lagabøtes bylov skulle man ty til horn for å samle vaktene, og bruke en kombinasjon av horn og klokke til å slå alarm om byen ble angrepet. Bruken av trommeslager kan ha vært en naturlig utvikling av denne tradisjonen.

1659: Borgervæpningen var også påkrevd å holde øye med forsvarsverk innad i byen. Om vekterne oppdaget individer som prøvde å ødelegge palisadene, skulle de bøte 8 mark sølv.¹²¹ Grunnet at denne delen av reglementet er såpass kort og lite detaljert, kan man få seg til å lure hvorfor dette er tilfellet. Hverken arrestasjon, behandling av myndighetene eller lignende blir tatt for seg. Muligens anså man det slik at arrestasjon og behandling av lovbrudd allerede hadde blitt dekket i tidligere punkter av reglementet.

1659: Valg av offiserer ble ifølge reglementet foretatt av kapteinen og styresmakten i byen. Mulige kandidater var stort sett individer som de hadde kjennskap til, og som ble ansett for å være godt egnet til stillingen. Dette gjaldt tilsynelatende alle offiserpostene, og å nekte ville føre til bot og tap av borgerstatus.¹²² I krigstid var reglementet strengere, da man ble straffet som feiging og bortvist fra byen.¹²³ Dette ligner på situasjon fra Stavanger Borgervæbning, hvor Sverre Steen beskriver at en mann ble valgt til offiser, men var sjømann og anså det som urimelig at han skulle ha posten. Det strenge reglementet kunne ha vært et resultat av opphavssituasjonen til reglementet.

1659: Ifølge reglementet var det kapteinen og mønsterskriveren som var ansvarlig for å samle inn bøtene, i mangel av offisielle prosedyrer eller institusjoner.¹²⁴ Om ansvaret lå ene og alene på kapteinene for å sørge for at bøtene ble betalt, er det mulig at dette resulterte i ganske lav håndhevelse. Kapteinene var nødt til å omgås de andre medlemmene under trening og vakthold. Dårlige relasjoner innad kunne muligens gjøre ansvaret som offiser mer ubehagelig enn nødvendig. Om den sosiale avstanden mellom de som var menige og de som var offiserer var veldig stor ville man kanskje ikke omgås så mye sosialt, mens lignende status kunne bety regelmessig sosial omgang blant medlemmene.

¹²⁰ Forordning 1659 s.138

¹²¹ Forordning 1659 s.138

¹²² Løytnanter måtte betale 10 riksdaler i bot, mens en fenrik, sersjant eller munsterskriver måtte betale 6 riksdaler. En rodemester måtte betale 2 riksdaler.

¹²³ Forordning 1659 s.140

¹²⁴ Forordning 1659 s.140

Å gjøre innkrevingen av bøter så personavhengig og tilgjengelig for påvirkningen kan vitne om en manglende evne til å iverksette effektive midler, eller en motvilje mot å være for streng. Kanskje lå det også press lenger opp i systemet mot å gjøre tjeneste i borgervæpningen for hard. Det er derimot mulig at brudd på regelverk ble tatt mer alvorlig i krigstid. Basert på framstillingen av Stavanger Borgervæpningen av Sverre Steen kan man lese at i samsvar med krigserklæringer og opprustning i landet så økte organiseringen og beredskapen innad i borgervæpningen. Det skal også nevnes at reglementet spesifiserer at de som var fattige gjerne måtte bli behandlet å en mer skånsom måte, etter offiserenes eget skjønn.¹²⁵

Det legges som sagt veldig til rette for at offiserene i borgervæpningen skal håndtere eventuelle problemer med disiplin og oppførsel selv. Vakt og mønstringsinnstillingen avsluttes med en forsikring til kongen om at befalingsmennene på stedet ville sørge for bedre orden og disiplin i «denne krigs og ufreds tid.»¹²⁶ Det kan få en til å spekulere i om befalingsmennene i Trondheim la press på borgerkapteinene for å være mer hardhendte, alt etter hvem som falt under autoriteten til hvem. En annen mulighet er at nivået av selvjustis innenfor borgervæpningen var høyere under væpningens offisielle organisering tidlig på 1600-tallet. Et større antall medlemmer kunne kanskje resultere i at det hele fikk et mindre personlig preg, og at de individuelle medlemmene hadde muligheten til å «forsvinne i mengden».

Det skal også nevnes at reglementet fra 1659 befatter seg nesten utelukkende med oppgavene i kategorien vakt og sikring. Det er oppførsel og framtrekken, så vel som krav til våpen og disiplin mens man var i tjeneste som er vektlagt. Forholdet mellom vekterne og offiserene er også blitt tatt for seg. Hva borgervæpningen skulle foreta seg om byen kom under angrep er det ikke noen prosedyrer for i reglementet, utenom at man skal ha muligheten til å slå alarm om nødvendig. Hvordan borgerne skulle takle brann er heller ikke tatt opp i reglementet her, men det er mulig at prosedyrene var de samme som for et angrep, slik som var tilfellet i Bergen.

1662: Etter opptelling var vakten i gang. Reglementet konstaterer at de mest utsatte delene av byen skulle prioriteres under patruljen. Det var opp til offiserene å velge runden, som skulle vare i to timer totalt. Selve patruljerunden ble gjort i skift; når en gruppe var på vakt var den

¹²⁵ Forordning 1659 s.140

¹²⁶ Forordning 1659 s.140

andre gruppen i vakthuset. Øverste kommanderende på stedet var ansvarlig for å holde oppsyn med om det manglet vektere i løpet av vekten.¹²⁷

1672: «Vegterne, hvor mange, hvilke og hvorledes de være skulde.» Borgerne kunne ikke forlate byen uten tillatelse fra vaktmesteren, som bare kunne innvilges med godkjenning fra høyere hold. En vanlig forutsetning for godkjennelse var at det fantes nok vektere i byen til å utføre borgervæpningens oppgaver.¹²⁸ En kan tenke seg at denne regelen her ble fulgt opp tettere om Danmark-Norge var involvert i krig. Høynet beredskap i ufredstider ville gjerne føre til press på vaktmesteren fra høyere hold, da mangel på mannskap til å forsvare byen kunne få ganske alvorlige konsekvenser om man ble angrepet.

1672: «Vagtens forsamling hver aften.» Det skulle være oppmøte hos vaktmesteren om kvelden, med godkjente våpen (gevær, spyd eller hellebarder).¹²⁹ De ble så delt i to grupper av vaktmesteren, enten i nedre eller øvre sognet. Hver time skulle vekterne annonsere klokkeslett, vær og vind. Ropingen skulle foregå ved hver kryssgate og utenfor lagmannen, borgermesteren og byrådets dører.¹³⁰ «Gadevagtens beskaffelse og forretning.» En egen brannvakt på tre personer inkludert vaktmesteren skulle holde øye med brann i byen. De utvalgte vekterne skulle ifølge kildene være av væpningens beste. Spesielt utsatte bygninger var steder hvor det var vanlig med ildsted, skjenkesteder eller begge deler.¹³¹ «Taarnvegternes beskikkelse og forretning.» Her får vi det første gjensynet med vektere på tårnvakt siden Lagabøtes bylov. Vaktmesteren skulle velge to individer blant vekterne, med de kravene at de var edruelige og med kraftige stemmer. Disse skulle stå i kirketårnet til Vår Frues kirke, i skift som varte fram til midnatt. Når kirkeklokkene ringte klokken ni om kvelden, skulle den første ringe med den designerte vaktklokken for å starte vekten i byen. Avløseren skulle gjøre det samme om morgenen for å avslutte vekten, når kirkeklokken ringte klokken fire.¹³²

1672: «Kroer, ølkipper og slige vinkjelders besøgelse.» Vekterne hadde også ansvar for å opprettholde skjenkelovgivningen i byen. Det var skjenkestopp kl. 9 på alle serveringssteder, og ulovlig å servere drikke på helligdager. Eventuelle skolepersonell som drakk etter kl. 9 eller på helligdager skulle rapporteres til skolemesteren, og lekfolk som satte seg til motverge skulle puttes i mørkestuen. Håndverkslærlinger skulle også holdes med oppsyn. Vektere som

¹²⁷ Anordning 1662 s.181

¹²⁸ Vaktordinans 1672 s.184

¹²⁹ Kl. 8 om vinteren, kl. 9 om sommeren.

¹³⁰ Vaktordinans 1672 s.184

¹³¹ Vaktordinans 1672 s.184 (Bryggghus, badhus, smier og bakerhus.)

¹³² Vaktordinans 1672 s.184

unngikk å utføre oppgavene sine knyttet til skjenkesteder skulle fengsles på vann og brød. Klokken ni var også tidspunktet da det skulle være ro i byen. Berusede individer, bråkmakere eller bevæpnede mennesker som skapte uro skulle føres hjem av vekterne. Tjenestegutter og løsgjengere skulle derimot plasseres i mørkestuen. Vanlige borgere med passende oppførsel kunne fritt ferdes i byen. Om vekterne støtte på tvilsomme individer¹³³ om natten skulle straks vaktmesteren spørre dem ut. Om informasjonen de ga virket feilaktig eller om de oppførte seg mistenksomt skulle de anholdes.¹³⁴

1672: «Overfald imod vagten eller af vagten.» Det var strengt forbudt for sivile å utsette vekterne for fysisk og verbal sjikane. Aggressive individer skulle plasseres i mørkestuen til forvaring. Vekterne hadde derimot heller ikke lov å utnytte sin posisjon i samfunnet til å plage befolkningen. Individer som ble tatt til forvaring skulle ikke utsettes vold eller trusler, og vekterne måtte kunne bevise at eventuell røff behandling var berettiget.¹³⁵ Regler som tok for seg hvordan vekterne skulle opptre i tjeneste og i møte med befolkningen er blitt nevnt tidligere, men dette ser ut til å være det første reglementet som sidestiller alle vekterne i denne forstand. Før var det påpekt at blant annet brovakten ikke skulle drive med utpressing av bøndene. Her ser et eksempel på at vekterne generelt ikke hadde lov å opptre som bøller.

Vaktordinansen av 1688 var til forveksling ganske lik den fra 1672. Borgerne måtte fremdeles ha tillatelse for å reise fra byen, kravene til disiplin knyttet til tårnvakten var den samme og borgerne skulle fremdeles opprettholde skjenkeloven og passe på usømmelig oppførsel i gatene.

1688: Vekterne skulle møte på rådstuen, på samme tidspunkt som beskrevet i 1672 reglementet. Her skulle de møte med gevær og morgenstjerne, i tillegg til vakthorn som de kunne blåse i. Vekterne måtte alle være edru i tjeneste. Om var vitne til eller ble involvert i vold under patruljen skulle de bruke hornet til varsle andre vektere i nærheten. Vekterne skulle ikke straffes for eventuelle skader de pådro andre når de måtte forsvare seg. Når vakten var over skulle vekterne avgi rapport til vaktmesteren, som så skulle gi den videre til byens politimester.¹³⁶

¹³³ Regelverket definerte tvilsomme individer som; enslige tjenestegutter, kvinner eller ukjente som oppholdt seg steder de vanligvis ikke ferdes.

¹³⁴ Vaktordinans 1672 s.185-87

¹³⁵ Vaktordinans 1672 s.186

¹³⁶ Vaktordinans 1688: s.188-189 Trykt i Brodahl 1925.

Nå kan det se ut som vekterne hver skulle tilskrives til et sett med gater, som de så skulle patruljere. Om gatene strakk seg fra øst til vest, eller sør til nord, skulle hver vokter begynne runden sin i øst og sør, og så skulle han patruljere fra den ene enden til den andre, og så forbli der til klokken slo, for så å gå tilbake. Gjennom denne runden var vekterne påkrevd å rope ut hva klokken var per time til de gikk av vekten.¹³⁷ Tidligere hadde vaktene faste poster å holde seg på, mens man hadde en egen gatevakt som bevegede seg rundt i byen. Kanskje implementerte man et nytt system for å gjøre vekterne mer mobile og i stand til å oppdage problemer og farer fortere.

Det kan virke til at gjennom den senere utviklingen av reglement og lovverk, ble borgervæpningen i Trondhjem gradvis mer fokusert rundt det å fungere som politivesen og brannvesen, samt vakthold i byen, framfor halvmilitært lokalforsvar. Reglementene har gjennom 1600-tallet gradvis fokusert mer på hvordan vekterne skal te seg, hvor det skal gå og hvordan vekten skal opprettholdes. Dette kan muligens være et resultat av at trusselen fra Svenskene ble ansett som mindre, samtidig som det som oftest hadde rammet byen var ødeleggende branner. Kanskje så myndigheten seg bedre tjent med en borgervæpning som tok seg av det som foregikk innad i byen, kontra å skulle holde øye med mulige eksterne trusler.

4.2 Instruksen for Trondheim 1798

2. Mars 1798 kom det en ny instruks angående borgervæpningen i Trondheim, med nye regler og krav til både medlemskap, organisering og framferd for borgerne i byen.

4.2.1 Organisering

Det skulle settes opp to ruller¹³⁸; hvor den første inkluderte alle huseiere og de med borgerstatus. Den andre skulle være en oversikt over de som var statens tjenestemenn, og derfor var fritatt for tjeneste i borgervæpningen. Av denne gruppen gjaldt alle de som var regnet som kongelige tjenestemenn.¹³⁹ Vanlige borgere kunne også få slippe, så lenge de hadde hatt borgerskap i 24 år og ikke kunne sende noen i sitt sted (sønner, lærlinger osv.)¹⁴⁰ Verneplikten i borgervæpningen var altså ganske dekkende, med et par spesifikke unntak. Majoriteten av de som var fritatt fra tjeneste ser ut til å være personer som enten stod høyt i det sosiale sjiktet, eller på grunn av sin tjeneste var tillagt privilegier.

¹³⁷ Vaktordinans 1688: s.188

¹³⁸ General-rulle = medlemsliste

¹³⁹ Byens 12 eligerte menn, brannkorpset, nordlanshandlere, skolebetjenter, kirkemenn, vanlige borgere under særskilte forhold.

¹⁴⁰ Wessel-Berg: s.77

Borgervæpningen ble av det nye reglementet delt inn i to kompanier, hvor hvert kompani skulle ha tilknytning til et bydistrikt. Inndelingen var magistratens ansvar. Begge kompaniene skulle velge sine egne borgerkapteiner, i tillegg til over- og underoffiserer. Bare de med borgerstatus kunne bli offiserer. Kompaniene skulle hvert år i mai måned holde sesjon på rådstuen, hvor innbyggerne var påkrevd å møte uansett bakgrunn eller yrke. Dette gjaldt også for eventuelle personer som eide hus i byen. På sesjonene skulle medlemmer som var døde eller funnet udyktige fjernes fra rullen, og eventuelle nye borgere som ikke var fritatt fra tjeneste skulle skrives inn. De som ikke kunne møte måtte sende en representant i sitt sted.¹⁴¹

Når kompaniene skulle velge offiserer skulle de møte på rådstuen; to tredjedeler av kompaniet måtte være til stede. Forslag til postene skulle diskuteres med magistraten, etterfulgt av en avstemming. Om det ble uavgjort hadde kompanianføreren autoritet til å avgjøre valget. Den som ble innsatt som offiser skulle være fritatt fra innkvarteringskatt så lenge han hadde stillingen. Avstemminger ble kun avholdt for overoffiserer; underoffiserene ble plukket ut av kompanianføreren. Underoffiserpostene kunne ifølge reglementet bli ganske strevsomme. For å unngå misnøye kunne anføreren velge ut tre individer, og så la de tre trekke lodd.¹⁴² Det var for øvrig underoffiserene som skulle lære opp de nye medlemmene til borgervæpningen, og følge opp medlemmer som ikke kunne være til stede ellers. Hver underoffiser skulle være ansvarlige for 16 mann i kompaniet, og sørge for at våpnene deres var i god stand. For disse tjenestene fikk underoffiserene fritak fra innkvarteringskatten, så lenge de holdt stillingen sin.¹⁴³

Selve reglementet for hvordan treningen skulle foregå skulle borgerkapteinene selv sette sammen. Deler av borgerskapet skulle også være en del av denne prosessen, selv om det ikke blir konstatert akkurat hvilke deler det var snakk om. Et av kravene til dette reglementet var at det var i overenstemmelse med det som ble benyttet av borgerne i hovedstaden, så godt dette lot seg gjøre. Borgervæpningen i hovedstaden var altså ment å fungere som en slags mal, med visse rom gjort for regionale tilpasninger. Reglementet måtte heller ikke komme i konflikt med den originale hensikten for borgervæpningens opprettelse. Til slutt måtte reglementet godkjennes av stiftamtmannen og magistraten i byen.¹⁴⁴

¹⁴¹ Wessel-Berg: s.77

¹⁴² Wessel-Berg: s.79

¹⁴³ Wessel-Berg: s.80

¹⁴⁴ Wessel-Berg: s.80

4.2.2 Øving

Våpen- og formasjonstrening skulle holdes hvert år i juli eller august måned, på ettermiddagen. Øvelsene skulle vare ca. fire- til fem timer, og var ment å gjøre borgerne forsvarsdyktige. Om noe kom i veien for treningen skulle kompanisjefene foreslå for bymyndighetene at borgerskapet kunne få fritagelse fra treningen i perioder. Slike avgjørelser skulle diskuteres på ekserser-møter, hvor både offiserene og borgerne var påkrevd å møte opp. Om reglementet faktisk hadde blitt fulgt opp, og borgerne hadde holdt øvelse i den påkrevde perioden skulle det holdes hovedmøte på siste øvelsesdag. På møtet skulle begge borgerkompaniene være til stede, og det skulle leies til stadsmusikanter med blåseinstrumenter til å underholde, mens borgerne marsjerte samlet med hevede faner. Marsjen skulle gå til Ilevolden, som var Trondheimsborgernes ekserserplass, og så tilbake til byen. Denne marsjen kan se ut til å ha fungert som en markør for vel utført trening og som en test for å se at borgerne kunne bevege seg i organiserte former. Å kunne gå på parade var en sentral del av treningen.¹⁴⁵

De vernepliktige skulle anskaffe gevær, som offiserene måtte klarere. Våpen var et kriterium for selve treningen, og ingen skulle bli skadet på grunn av slurv. Offiserene var også ansvarlige for at geværene ble ladet skikkelig under øvelse, og at alle hadde krutt.¹⁴⁶ Som tidligere er det slik at offiserene i borgervæpningen var pålagt å holde orden på de vernepliktige. Det som derimot er nytt var at de nå tilsynelatende hadde tatt over vaktmannen i Trondheim sine oppgaver angående eksersisen til borgerskapet.

4.2.3 Disiplin

Kompanisjefene og offiserene i borgervæpningen burde ifølge reglementet holde en god tone med de andre medlemmene. Treningen skulle ledes effektivt, og ordrene som ble gitt burde være presise og hensiktsmessig. De som stod lavere på rangstigen skulle til gjengjeld vise lederne respekt, og sørge for at ordrene de gav ble fulgt. Ordlyden i reglementet viser at sentralmakten ønsket å unngå antiautoritær oppførsel fra de menige medlemmene, men også å beskytte dem fra offiserer med en hang til bøllete oppførsel. For at øvelsene skulle kunne foregå skikkelig var alle offiserer i borgervæpningen pålagt å lære seg reglementet utenat. Dette gjaldt for alle, fra kompanisjefene til fenrik og løytnanter, videre til underoffiserer og korporaler. Offiserer med øverste rang skulle lære opp de underordnede, fra toppen til

¹⁴⁵ Wessel-Berg: s.79

¹⁴⁶ Wessel-Berg: s.79

bunnen. Dette skulle gjøres før den årlige eksersisperioden startet, slik at selve treningen kunne foregå strukturert og uten for mange avbrytelser.¹⁴⁷

4.2.4 Bevæpning og Uniformering

Ifølge reglementet hadde borgerne selv gått inn for å skaffe seg uniformer i 1788, knyttet til paradetjenesten. Nye medlemmer var forventet å skaffe klær som gikk i ett med fargene til Trondheims to kompanier. Det ene kompaniet skulle ha blå jakker, de andre grønne. Begge kompaniene skulle ha svarte bukser og støvler. Representanter som stilte for andre medlemmer måtte ha klær som stod i stil til uniformene. Underoffiserene og de menige medlemmene av borgervæpningen hadde like uniformer. Overoffiserene skulle vanligvis ha gulldetaljer på høyre skulder og hatten. Kapteinene og kompanianføreren skulle bære gullsnorer på jakkene og kragen. De var også påkrevd å anskaffe og vedlikeholde patrontaske og kårde i fargene til kompaniet man tilhørte. Disse skulle være praktiske og behagelige slik at de ikke kom i veien under treningen, og det samme gjaldt geværene.¹⁴⁸ Det var altså hovedsakelig fargespekteret uniformeringen gikk ut på. Akkurat hva slags klær borgerne gikk var mindre viktig, så lenge de hadde de rette fargene og var mulige å kunne trene i.

4.2.5 Plikter

Tross det faktumet at Trondheim på dette tidspunktet hadde et eget brannkorps, var borgervæpningen fremdeles forventet å bidra i tilfellet det ble brann. Kompanisjefene skulle kalle sammen på møte på rådstuen, hvor offiserene skulle gå gjennom general-rullen til kompaniene og peke ut de eldste og fysisk svakeste medlemmene av væpningen. I tilfellet brann skulle disse medlemmene suppleres med våpen og medfølgende utstyr, for så å fungere som vakt for alt det av eiendeler som ble reddet ut av brannen. Disse vekterne skulle så eskortere eiendelene over til andre innbyggers hus som lå utenfor faresonen. Om det første alternativet ikke var mulig, skulle de så sørge for at eiendelene så ble brakt til en åpen plass i god avstand fra ilden. Samtidig skulle de sterkeste medlemmene av væpningen være ikledd arbeidsklær, og fungere som bærere. Av borgervæpningens medlemmer var det kun to grupper som var fritatt for denne tjenesten; de som var i besittelse av kjøretøy og hest, og derfor skulle kjøre eiendeler i sikkerhet. Den andre gruppen var de som selv ble rammet av brannen, og derfor måtte prioritere sine egne hus og eiendeler.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Wessel-Berg: s.80

¹⁴⁸ Wessel-Berg: s.78

¹⁴⁹ Wessel-Berg: s.81

Om det ble brann skulle offiserene organisere væpningen og styre redningen av de mest utsatte beboerne og eiendelene. Reglementet påpeker at alle de menige var pålagt å følge eventuelle ordre kjapt, og så godt som mulig lot seg gjøre. Innspill fra de menige skulle ikke motarbeides. Om noen prøvde å unndra seg branntjenesten, eller opptrådte uprofesjonelt i tjeneste skulle offiserene anmelde personen til magistraten. Følgende skulle han skrive ut en passende mulkt eller en straff, som sto til omstendighetene. I det tilfellet at brannen ble slukket, skulle så alle de som hadde møtt til branntjeneste bli værende på stedet. Offiserene skulle så lese av general-rullen for å holde oppsyn med hvem som hadde møtt på vakt og hvem som hadde uteblitt. Av reglementet skulle det så sendes ut vaktpatrulje, hvor ordlyden indikerer at det var like mye for å passe på de eiendelene som var blitt reddet fra brannen, så mye som det var eventuelle unnasluntrere som kunne ha gjemt seg vekk.¹⁵⁰

I det tilfellet at garnisonen på Trondheim festning trengtes utenfor byen, enten i krigstid eller ved marsjering under kongelig besøk, så skulle festningskommandanten underrette overøvrigheten i byen. Da skulle det være borgerskapets oppgave å gjøre garnisonstjeneste, og stiftamtmanden og magistraten måtte skrive ut en skriftlig rekvisisjon.¹⁵¹ Borgervæpningen skulle altså fungere som reserve i tilfellet den lokale garnisonen ble sendt vekk fra byen.

4.3 Sammenligning: 1600 vs 1798

4.3.1 Organisering

Hva var hovedendringene fra 1600- til 1798 i forhold til organisering? I 1659 var reglementet til borgervæpningen preget av overgangen til svensk kontroll noen år tidligere og den følgende beleiringen. Reglementet var derfor i stor grad preget av et ønske om å sikre byen fra potensielle angrep. Fokuset ble lagt på vaktholdet mer enn noe annet, med klare og detaljerte prosedyrer for offiserer og vektere. Vaktholdet hadde fokus på å identifisere potensielle fremmede, bruk av passord for å få innpass i vakthusene, hvem som kunne slå alarm og inspeksjon av forsvarsverk. Bruken av våpen mot fremmede som ikke ville identifisere seg er også ganske unikt for Trondheim. Man får inntrykk av at styresmaktene anså et angrep fra Sverige som reelt, og sikringen av byen fikk prioritet. Organiseringen bærer preg av en militær i unntakstilstand, og det er ikke mange spor av mer typisk sivile oppgaver.

De følgende ordinansene for Trondheim etter 1660 bevegde seg derimot i en langt mer sivil retning. Om trusselbildet hadde forandret seg er usikkert, men det er mulig at borgerne selv

¹⁵⁰ Wessel-Berg: s.82

¹⁵¹ Wessel-Berg: s.82

var mer opptatt av eventuell vold og uro knyttet til alkohol og faren for brann.

Borgervæpningen fikk i hvert fall de følgende årene mer preg av politivesen enn milit. De ble ansvarlige for å forhindre tyveri og prostitusjon, i tillegg til å sørge for at skjenkeloven ble fulgt av ølstuene. Et aspekt som er interessant for Trondheim er nettopp arbeidet knyttet til reduksjon av alkoholkonsum, da de ikke bare skulle sørge for ro og forhindre vold; de var også ansvarlige for at ungdommer og lærlinger kom seg ut av skjenkestedene når det skulle stenges. Å arrestere fiendtlige speidere eller infiltratører var ikke lenger en prioritet; borgerskapet skulle sørge for at innbyggerne var trygge for hverandre. Trondheim borgervæpningen på 1600-tallet var for ren ordensvakt å regne, da organisering av eksersis og våpentrening ikke dukker opp i lovverket i denne perioden.

I 1798 var reglementet preget av en organiseringsform som lignet mer på det ordinære militæret. Majoriteten av de tradisjonelle oppgavene til borgervæpningen var i løpet av 1700-tallet gått over til profesjonelle vektere, politibetjenter og brannvesen. Vakthold ble ikke lenger nevnt, og fokuset lå nå på hvordan væpningen skulle organisere trening, holde medlemslister, velge deler av offiserene og eventuelle ekstraordinære plikter. Unntaket var å assistere brannvesenet med evakuering i tilfelle brann. De var også tiltenkt å paradere ved spesielle anledninger. Denne utviklingen kan ha vært et resultat av press fra statsmakten, i tillegg til et borgerskap som ikke ønsket å måtte forholde seg til de tradisjonelt slitsomme oppgavene til væpningen. I framstillinger av borgerskapet i andre byer, som for eksempel i Anders Fossens «Bergen bys historie», er påbud fra sentralmakten for å for eksempel forhindre brann noe som kommer i konflikt med borgerskapets økonomiske mål. Utviklingen av borgervæpningen i Trondheim fra sivilvern til halvmilitær milit kan ha kommet som resultatet av en gjennomgående konflikt mellom borgernes behov og ønsker, og sentralmaktens gjennomgående prosjekt for å sikre kjøpstedene.

5.0 Borgervæpningen i Fredrikstad og Halden

Fredrikstad ble grunnlagt i 1567, etter at Sarpsborg ble brent av svenskene under sjuårskrigen. Byen ble flyttet for å skape større avstand til potensielle angripere, men ble til grenseby å regne etter at Bohuslän ble en del av Sverige i 1658.¹⁵² Det samme var tilfellet for Halden, som i utgangspunktet fungerte som et handelssted, men vokste seg til slutt så stor at den fikk kjøpstadsstatus i 1665¹⁵³. Hovednæringene til Fredrikstad og Halden var i stor grad basert på trelasthandel.¹⁵⁴

Fredrikstad og Halden ble på begynnelsen av 1660-tallet til ordinære festningsbyer. Fredrikstad hadde gammeldagse volder fra middelalderen, mens Halden hadde hatt forsvarsbygg siden 1644, som kontinuerlig ble utbygget og forbedret gjennom årene. Kort tid etter fredsforhandlingene etter Carl Gustav-krigene i 1660 ble bestemt at Haldens forsvarsverk skulle byttes ut med en permanent festning, Fredriksten.

Når det gjelder framveksten av borgervæpningen i Fredrikstad og Halden er det spesielt to forhold som kan ha hatt en markant påvirkning; den nye grensen til Sverige og det påfølgende militære nærværet da byene fikk permanente festninger. Etter at grensen mot Sverige kom mye tettere på ble trusselen tilsynelatende langt mer reell og kan ha lagt grunnlaget for at både borgerskapet og sentralmakten så seg tjent med å offisielle borgerkorps. Festningene og de stasjonerte garnisonene kunne også ha bidratt til en profesjonalisering av borgervæpningen, både knyttet til utviklingen av uniformer, i tillegg til en mer militær organisering.

5.1 Instrukser og spesiallovgivning

Fredrikstad

Fredrikstad står nevnt i Ordinansen av 1628 som en av kjøpstedene som skulle opprette borgerkorps.¹⁵⁵ Martin Dehli skriver i «Fredrikstad bys historie. 1: Kjøpstad og festningsby» at det fra 1660 av er første gangen man hører om kvartermestre i byen. Kvartermestrene skulle ta seg av innkvartering av soldater til garnisonen, men var også ansvarlige for å holde medlemslisten for borgervæpningen. I 1647 kom det et kongebrev som også gjentok kravet om væpning, men Dehli anser det som sannsynlig at overøvrigheten i byen ikke hadde iverksatt disse kravene, og at borgervæpningen i byen først kom i stand etter at Fredrikstad

¹⁵² Store norske leksikon, s.v. "Bohuslän." 14.10.2017. <https://snl.no/Bohusl%C3%A4n#-Historie>

¹⁵³¹⁵³ Store norske leksikon, s.v. "Halden." 18.04.2017. <https://snl.no/Halden>

¹⁵⁴ Dehli 1960: s.90, s.318.

¹⁵⁵ NRR VI s. 7

ble en festningsby. En stadskaptein fikk de først i 1664, men han var hovedsakelig stempelpapirforvalter i byen og hadde rollen som kaptein kun som en birolle, ifølge Dehli.¹⁵⁶

Oppgaver og plikter

Da man skulle bygge nye festningsverk i Fredrikstad i 1660-årene stod de gamle festningsverkene rundt byen og på Isegran i fritt forfall. Bemanningen var av 1662 satt til 36 soldater, som Dehli uttrykker ble ansett for å være utilstrekkelig, og borgerne og byrådet var uvillige til å patruljere på volden.¹⁵⁷ I 1670 kom det en forordning angående vaktholdet i Fredrikstad, hvor borgerskapet skulle ta seg av vekten rundt markedsdagene i begynnelsen av februar, i tillegg til at de var påkrevd å møte til trening, men akkurat når og hvor dette skulle foregå går ikke Dehli nærmere inn på. Oppmøtet til treningen var tilsynelatende dårlig, men etter en stevning fra byfogden skulle det ha bedret seg i en periode. Det skal konstateres av at av Fredrikstads privilegier av 1682 var ikke borgervakt nevnt.¹⁵⁸ Borgerne var også til stede under kong Christian V. sitt besøk til Fredrikstad i 1685, hvor de gjorde tjeneste som en del av velkomstparaden, og avfyrte skudd i kongens ære. I siste del av den store nordiske krig ble Fredrikstad satt i full beredskap. Soldater skulle innkvarteres hos sivilbefolkningen, deler av byen måtte stå klar til å trekke inn i festningen, og borgerkompaniene, som hadde fått utlevert flintbørser, skulle møte på torget.¹⁵⁹

Under kongebesøket i 1733 opptrådte borgerskapet i paradefunksjon. Dehli poengterer at i forveien av besøket måtte borgerne ekserseres, og at for anledningen fikk kompaniet en ny stadskaptein for å ta seg av dette, da den forrige var blitt gammel og skrøpelig. Under selve besøket stod borgerne oppstilt langs veien til kongens bolig under besøket, og avfyrte salver sammen med artilleriet i byen.¹⁶⁰

Akkurat hvor lenge det var snakk om er usikkert, men borgerskapet var i hvert fall fra slutten av 1700-tallet forventet å holde vakt under markedet i Fredrikstad, noe som det ble slutt på i 1802; beslutningen kom fra den nye stadskapteinen Caspar Boyesen, som ble kaptein i 1798. Som tidligere nevnt var vakthold på markedet noe borgervæpningen hadde holdt på med siden 1670. I 1801 kom det også en ordinans som konstaterte at borgerne skulle holde eksersis minst en gang i året om det var fred, og var påkrevd å møte ved alarm om brann. Kun

¹⁵⁶ Dehli 1960: s.194

¹⁵⁷ Dehli 1960: s.168

¹⁵⁸ Wessel-Berg: s.109-110

¹⁵⁹ Dehli 1960: s.300

¹⁶⁰ Dehli 1960: s.336

mennesker over femti år og syke individer var fritatt for tjeneste.¹⁶¹ Denne ordinansen er mest sannsynlig fellesordinansen som var en del av reorganiseringen av borgervæpningen fra 1800-tallet av.

Uniformering

I anledning av Napoleonskrigene sørget borgervæpningens stadskaptein for å søke om uniformer til medlemmene. Kapteinen var den tidligere nevnte Boyesen og søknaden ble innvilget, mest sannsynlig kort tid etter 1798. Borgerskapet skaffet seg så grønne jakker med hvitt for, hvite underklær og trekantede hatter med sølvsnorer. Senere ble det konstatert at uniformeringen til borgerne også skulle innebære patrontaske, kårde og rikelig med krutt.¹⁶²

Dehli framstilling

Martin Dehli har gjort et grundig med kildene. Både stattholderarkivet og de relevante protokollene har blitt saumfart, og arbeidet er veldokumentert. Grunnlaget for konklusjonene hans står derfor på solid grunn.¹⁶³ Tross at Fredrikstad var en av byene som var påkrevd å opprette et borgerkompani fra 1628 av, anser Dehli det som lite sannsynlig at man kunne snakke om en ordinær borgervæpning i byen før cirka 1670-årene. Ingen sentrale stillinger innenfor borgervæpningen blir nevnt før i 1660- og 1664, i takt med at Fredrikstad ble gjort til festningsby, og noen form for vaktordinans var det kun å spore cirka ti år senere. På bakgrunn av dette konkluderer da Dehli med at Fredrikstad ikke hadde noen organisert borgervæpning før byen fikk egen festning. Dette kan i praksis ses som argumentasjon *Ex Silentio*, og på tross av konklusjonene støttes opp av arbeidet med kildene er selve argumentasjonen en smule mangelfull. Om man allikevel skal forholde seg til Dehlis konklusjon er da spørsmålet; Hva kan ha vært grunnlaget for en slik utvikling?

Fredrikstad var i motsetning til byer som Bergen og Trondheim ikke en gammel middelalderby, og størrelsesmessig var den mindre sentral når det gjaldt handel. Da er det mulig at byen, som heller ikke var stiftsby, ikke ble prioritert i noen særlig grad når det gjaldt å sette sammen et regelverk for borgervæpningen, eller å legge press på bymyndighetene og borgerskapet for å organisere seg. At prosessen tilsynelatende først kom skikkelig i gang når Fredrikstad skulle bli festningsby er da kanskje ikke så unaturlig.

¹⁶¹ Dehli 1964: s.149

¹⁶² Dehli 1964: s.148-149

¹⁶³ Dehli 1960: s.435-437. Kildehenvisninger og anmerkninger. Protokollene er lagting-, rådstue og bytingsprotokollene for Fredrikstad by.

Halden

O. Forstrøm argumenterer i «Fredrikshald i 250 aar: 1665-1915» at allerede før Halden fikk status som kjøpstad, må det ha eksistert en form for borgervæpningen i byen. Dette baserer han på ideer om lokalforsvar fra middelalderen og sagaene, og i stor grad enkel nødvendighet. Da Halden først ble kjøpstad i 1665 ble byen altså ikke berørt av Ordinansen av 1628, og derfor ikke var pålagt å opprette et internt vaktkorps. På tross av dette måtte Halden likevel ha hatt behov for å kunne forsvare seg i tilfelle angrep, samt en slags form for lov og orden innad i byen. Selv om det var mangel på ordinanser eller lovpålegg gjeldende for byen er det mulig at de lenge har benyttet seg av Magnus Lagabøtes bylov til å organisere vakten, da loven hadde detaljerte regler for hvordan vaktholdet i middelalderen skulle foregå. Noen form for offisielle borgervæpningen i samme form som i Bergen eller Trondheim var det kanskje ikke snakk om, men Forstrøm ser det som mulig at innbyggerne var på vei i retningen av en mer strukturert ordning mot midten av 1600-tallet.¹⁶⁴

Første steget i denne prosessen kan ha kommet allerede under Hannibalfeiden. Da skal statholderen ha gitt en oberst Reichwein ordre om å pålegge borgerne i Halden å bedrive vakthold sammen med soldater og bønder, lignende det som var pålagt i Ordinansen av 1628. Ingebrigt Solum konstaterer I 1658 ble byen utsatt for angrep fra svenske soldater, og under forsvaret av byen skulle borgerne ha blitt organisert av to individer, Petter Olsen Nordmand og Mathias Bjørn, som kjempet sammen med ordinære soldater i byen.¹⁶⁵ Dette angrepet var et resultat av at festningen Båhus i Bohuslän var gått over til svensk kontroll etter freden i Roskilde den 28. februar samme året, etter slutten på Karl Gustav-krigene.¹⁶⁶

For å ha kunnet svare på angrepet i den utstrekning haldenserne skulle ha gjort er det vanskelig å se for seg at borgerne var helt uten organisering eller samhold. Året etter var borgerne blitt organisert i ett eget korps med egen kommandant, og deltok i å forsvare byen, for så å være en del av det norske motangrepet i 1660. Under dette felttoget skulle borgerkompaniet ha forårsaket herjinger i Dalsland, på lik linje med ordinære soldater. Med et slikt rykte anser Forstrøm det som sannsynlig at våpentrening og eksersering foregikk uten større problemer, da den reelle faren for angrep enda var til stede og borgerne nå var blitt vant til å måtte kunne delta i forsvaret av byen, så vel som mulige angrep.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Forstrøm 1915: s.439

¹⁶⁵ Forstrøm 1915: s.439

¹⁶⁶ Solum 1978: s.7

¹⁶⁷ Forstrøm 1915: s.440

Struktur

En gang i perioden mellom 1658 og 59 ble borgervæpningen i Halden organisert i et kompani av et slag, med egen kommandant. Før denne tid var det mulig at borgerne i byen opererte med en løst organisert gruppe med bakgrunn i Lagabøtes bylov. Fra 1700-tallet av var borgerne delt opp i to kompanier, basert på to faner fra respektivt 1702 og 1704. Den første av de to var betegnet «Nordsiden», så en kan gå utifra at kompaniene var fordelt på to deler av byen. Hvert av disse kompaniene hadde egen kaptein, men ifølge Forstrøm ble det under krigen i 1716 gjort om til kun ett stort borgerkompani. Dette kompaniet hadde en liten artilleridivisjon med seg, som kan ligne på utviklingen man så i andre byer, i forhold til inndelingen av artilleri og infanteri innad i borgervæpningen. Samme året skriver han at det ble opprettet et frivillig korps for unge menn som ikke hadde tatt borgerstatus, kalt «Tistedalskorpset». Disse fungerte som en blanding av reserve og støtte til borgerkompaniet.¹⁶⁸

Uniformering

I 1733 var borgervæpningen blitt uniformert for et kongebesøk, og ifølge Forstrøm var dette første gang man hørte noe om en spesifikk uniformering blant borgerne, utenom patrontaske og gevær. For anledningen hadde borgerne skaffet seg grå klær med gulltråd, hatter, hvite silkestrømper og røde patrontasker. Dette var tilsynelatende ikke deskriptivt for majoriteten av medlemmene, da det blir påpekt at de som bar uniformen fungerte som en slags borgergarde, som bestod av pene unge menn.¹⁶⁹

Forstrøms framstilling

Forstrøm har også stødige dokumentasjon, men er mindre systematisk enn det som er tilfellet hos Martin Dehli. Det er allikevel ikke noe grunnlag for å betvile framstillingen på kildemessig grunnlag. Framstillingens problemer ligger heller i hvordan konklusjonene trekkes i teksten. Tross at Halden ikke ble var pålagt å opprette borgerkorps i 1628, anser ikke Forstrøm det som noe hinder til at det skulle ha eksistert en form for vakthold i perioden. At innbyggerne i byen skal ha blitt pålagt å holde vakt i 1645 stemmer nok, men at en løst organisert gruppe som bestod av soldater, bønder og borgere kan kalles en genuin borgervæpning på samme nivå som i Bergen og Trondheim er vanskeligere å konkludere

¹⁶⁸ Forstrøm 1915: s.440

¹⁶⁹ Forstrøm 1915: s.441

med. Henvisningene til 1645 gir allikevel et klarere eksempel for å underbygge argumentasjonen til Forstrøm enn det som er tilfellet hos Dehli.

Erfaringene med forsvar som borgerskapet gjorde seg i perioden fram til byen fikk offisiell kjøpstadstatus ville nok hatt dannet et grunnlag for videre organisering. Så hva slags innvirkning ville da denne gruppen ha hatt på borgerskapet i byen? Etter at Halden fikk kjøpstadstatus i 1665 ville erfaringene med forsvar mot Sverige ha sørget for at organiseringen av en offisiell borgervæpning gikk forholdsvis enkelt for seg. Borgerne i Halden hadde langt mer praktisk erfaring med forsvar enn de andre kjøpstedene i landet, noe som gjenspeiles i det at borgervæpningen i Halden enda holdes i live den dag i dag som historisk og kulturinnslag.¹⁷⁰

Fredrikstad og Halden

Med Bohusläns overgang til Sverige i 1658 ble Fredrikstad og Halden grensebyer. Hva hadde dette å si for byene og statusen deres innad i Danmark-Norge? Som grensebyer ble de nå viktige forsvarspunkter, både i å kunne svare på et potensielt angrep, eller å fungere som utgangspunkt for norske inntog i Sverige. Denne utviklingen var nok utslagsgivende for at både Fredrikstad og Halden ble valgt til å få egne festningsverk i løpet av 1660-tallet. Et annet moment er at denne styrkede posisjonen kan ha bidratt til at borgerskapet i byene nå hadde et sterkere argumentasjonsgrunnlag i møte med sentralmakten når byprivilegier skulle fastsettes. (sett inn fotnote).

Grunnet det begrensede materialet som finnes for Fredrikstad og Halden kan man få inntrykket av at nye ordinanser eller lignende for disse byene enten forekom særs sparsommelig, eller ikke ble ansett som særlig nødvendige. Kanskje var det at man stod så nær mulige angrep fra Sverige et skjerpene element som sørget for at befolkningen stort sett oppretthold arbeidet sitt som halvmilitært lokalforsvar og vektere. Dette kan virke til å ha vært tilfellet i Halden. Byen fikk ikke status som kjøpstad før i 1665, ganske lenge etter fellesordinansen for gjenreisningen av den norske hær fra 1628. Allikevel gir framstillingen til O. Forstrøm inntrykket av at haldenserne var i stand til å forsvare seg under de to angrepene på slutten av 1650-tallet, og til å gå til motangrep mot Sverige i 1660. Forfatter går med på innrømmelsen om at i de lange fredsperiodene var det sannsynlig at borgerskapet i Halden

¹⁷⁰ Fredrikshald Borgervæpning (1644-1881). «Fredrikshald Borgervæpning». 19.10.2017. <http://fredrikshald-borgervepning.no/>

ikke var like flittige med å opprettholde våpenøvelser og å skjøte pliktene sine som lokalforsvar.

I Fredrikstad er situasjonen tilsynelatende en annen. Martin Dehli skriver at tross at byen var en av kjøpstedene i Ordinansen av 1628, blir ikke borgerskapet nevnt i særlig stor grad i kildematerialet før en del år senere, med en egen vaktordinans først i 1670. Utover det går ikke Dehli så veldig mye inn på hvilke plikter eller oppgaver borgerskapet hadde, med unntak av noen få situasjoner hvor de enten må gå vakt eller møte til eksersisen. Framstillingen her er begrenset, men ser ut til å stemme overens med det som Wiesener og Steen beskriver i Stavanger og Bergen, hvor borgerne er lite villige til å ta seg av de oppgavene som følger med medlemskap i borgervæpningen. I motsetning til Halden opplever Fredrikstad aldri et direkte angrep og borgervæpningen får derfor aldri bevist noen grad av dyktighet eller bygge seg et rykte av noe slag. I påvente av angrep i 1733 ble borgerskapet organisert og bevæpnet, men noe kamp ble det altså ikke.

Om så var tilfellet kan det tenkes at man som tidligere nevnt støttet seg på en kombinasjon av Magnus Lagabøtes bylov og Ordinansen av 1628 for gjenreisningen av den norske hær som fungerende reglement for lokalforsvaret og vaktholdet. Det er også mulig at stasjonering av soldater i disse byene resulterte i at borgerne i lengre tid betalte de stasjonerte for å ta seg av oppgavene som tradisjonelt tilhørte borgervæpningen. Lignende hendelser og situasjoner har blitt observert i København og i Stavanger.

6.0 Sammenligning av lovgivning

6.1 Innledning

Felles for alle kildene som er benyttet i analysen er opphavssituasjonen til lovgivningen. Hver ny forordning og vaktordinans hadde tilknytning til krig, konfliktperioder og større mobiliseringsprosesser. De kom som et resultat av Danmark-Norges opprustning til krig. Om de ble satt sammen før, under eller etter selve stridighetene er mindre sentralt enn det faktum at mobiliseringen brakte med seg nye bestemmelser for borgerskapet i byene. Grunnlaget for denne framgangsmåten var å gi økt tyngde til argumentasjon; det var lettere å argumentere for nye og strengere krav til borgervæpningen på bakgrunn av internasjonal uro, spenning og mobilisering til krig. Under slike forhold så sivilbefolkningen gjerne nytten av økt beredskap og bedre bevoktede byer.

Men utenom lik opphavssituasjon, hvor store likheter fantes det i forhold til utformingen av lovgivningen for borgerkompaniene? På 1600-tallet var det store likheter å spore i lovgivningen i forhold til oppgaver, da borgervæpningen på dette tidspunktet stort sett befattet seg med de samme oppgavene. Ordlyden kunne variere, og rent visuelt fantes det forskjeller, men i hvor stor grad var lovgivningen preget av likhet på et overordnet plan? På 1800-tallet kom det en fellesordinans som tilsynelatende fungerte som mal for den følgende lovgivningen i hver enkelt by. Var det rom for regionale tilpasninger og ulikheter? Formålet med dette kapitlet er å sammenligne lovgivning for å identifisere likheter og ulikheter.

Borgervæpningen i Norge gjennom 1620 til 1814 var ikke underlagt noe form for særegent organ som sørget for lignende regler og standardisering i den grad man kunne ha forventet fra en moderne offentlig etat eller statlig institusjon. På tross av dette er bærer reglementene tydelige preg av at problematikken og utfordringene de tar opp hadde store likheter, regionale forskjeller til tross. Så hva slags likheter og ulikheter var det å spore i lovgivningen for Bergen, Trondheim, Fredrikstad og Halden? Og hvordan endret den seg over tid?

6.2 Borgervæpningen i Bergen ca. 1624-1814: Forandring over tid

Bergen by var den første byen som fikk egen vaktordinans på 1600-tallet, i 1624.¹⁷¹

Reglementet var forholdsvis enkelt, men dekket det grunnleggende; hvor mange av borgerskapet som skulle stille som vektere, hvem som hadde ansvaret for ledelsen av selve vakten og hvem som skulle holde regnskap frammøtet på vakten. Den inneholdt også

¹⁷¹ Se kapittel 3.

prosedyrer for brann og konsekvenser for regelbrudd. Sammensetningen av reglementet har klare likheter med vaktholdet i Magnus Lagabøtes bylov. Så hva var egentlig tanken bak denne vaktordinansen? Trettiårskrigen hadde allerede pågått i 6 år, og i 1625 involverte Danmark-Norge seg i stridighetene. Bergen var på dette tidspunktet Norges største og viktigste by, og vaktordinansen fra 1624 kan både ha vært et resultat av sentralmaktens planer om mobilisering, i tillegg til et ønske om å sikre lov og orden innad i byen.

De viktigste delene av reglementet var naturlig nok de mest detaljerte; i dette tilfellet organiseringen av nattevakten. Andre ting som håndtering av regelbrudd og militære aspekter som formasjonstrening ble overlatt til bymyndighetene. Sentralmakten var hovedsakelig interessert i å detaljstyre de delene som gjaldt lov og orden. 1624 ordinansen sin enkle utforming gir inntrykket av at det var helt grunnleggende tjenester som politi- og brannvakt som skulle sikres, og at tanker om mobilisering ikke var veldig sentrale denne gangen.

I 1626 kom det nytt reglement for Bergen.¹⁷² Ordinansen var mer detaljert, og mer allsidig enn den forrige. Antallet vektere hadde økt, og krav til utstyr stod nå klart i reglement. Det var også komt til regler knyttet til drilling med våpen, i tillegg til vedlikehold av utstyr og samhandling mellom borgeroffiserer og vektere. Instruksene av 1626 var også første gang problemer knyttet til berusede vektere ble tatt opp i Bergen. Med tanke på at denne ordinansen ble gitt ut ett år etter at Danmark-Norge ble med i trettiårskrigen, er det ganske naturlig å trekke slutningen at det nye reglementet var et resultat av mobiliseringen, og at de strengere kravene reflekterte krigssituasjonen. På tross av den militære opphavssituasjonen er det fremdeles lite å spore av militært fokus i selve reglementet, som i likhet med den forrige ordinansen vektlegger lov og orden. Til og med implementeringen av våpendriller var mer til nytte for vekternes i tilfellet de ble angrepet på vakt enn fra fiendtlige soldater.

Så hvorfor fikk byen to vaktordinanser med kun to års mellomrom? Som tidligere nevnt gjorde Bergens stilling som handelsby den viktig for kongeriket som inntektskilde. Det er mulig at ordinansen fra 1626 i utgangspunktet var tenkt som en del av reglementet fra 1624, men at et økt behov for vakthold sørget for at den ble gitt ut før den var ferdig. En annen mulighet er at den første ordinansen var tiltenkt som et grunnlag man fort kunne bygge videre på og skape rutiner. Eventuelt ble reglementet ansett for å være for lite detaljert og sentralmakten ønsket forbedringer. Slik kan en se klarere krav til hvordan borgerne skulle oppføre seg i tjeneste. Det er vanskelig å si noe sikkert hvordan reglementet ble overholdt,

¹⁷² Se kapittel 3.

men det later til at utviklingen allerede to år senere hadde resultert i en økning i militarisering og beredskap. Dette basert på et høyere detaljnivå og mer spesifikke krav til våpen og utstyr. Det er altså snakk om strengere krav til vekterne om utførelse og oppmøte, i tillegg til hva slags utstyr de skulle ha.

I 1646 ble en ny vaktinstruks innført for Bergen.¹⁷³ Det var nå blitt inkludert tårnvakt som en del av vekternes tjeneste, plassert i kirketårnene med oppgave om å signalisere brann og hjelpe vekterne med å holde klokken. Man hadde også delt Bergen by inn i 8 kapteinskaper for borgeroffiserene som ansvarsområder, og selve væpningen var nå delt inn tre korporalskaper, som var ment å opprettholde en roterende nattevakt. Innførelsen av en inspeksjonsvakt som skulle holde øye med vekterne som stod på faste vaktposter vitner også om tiltak for å sikre at borgervakten foregikk skikkelig, muligens som et ledd i ansvarliggjøringen av vekterne. De hadde også som oppgave å sørge for at ølstuene i byen stengte kl 10, og å holde øye med steder hvor åpen ild var vanlig. Reglementet av 1646 inkluderte også en videreutvikling av møteplassene fra 1624 og 1626, som var til for å samle byboerne og borgerskapet i tilfellet det ble brann eller man stod i fare for å bli angrepet. Instruksen kom ett år etter Hannibalfeiden¹⁷⁴ var over, og som de to foregående reglementene er det sannsynlig at den ble implementert som et resultat av mobiliseringsprosessen under krigen.¹⁷⁵

Lovverket for borgervæpningen i Bergen utover 1600-tallet dreide seg hovedsakelig om lov og orden, framfor noen særlig grad av militær funksjon. Det var borgervaktens framferd som stod i fokus, hva slags oppgaver de hadde og hvordan de skulle framstå under utførelsen. Likeledes var oppsyn med ild, hvordan brann skulle håndteres og hva byens borgere var forventet å gjøre i det tilfellet det spredde seg, også en stor del av reglementet, og man kan spore en klar kontinuitet i reglementet fra 1624 til 1626, og videre til 1646. Våpendrilling og årlige eksersiser blir nevnt, men er veldig vagt definert og man kan få inntrykket av det ble i stor grad overlatt til borgerskapet selv å sette i stand. Så lenge borgervæpningen vaktet for uro og brann i byen var eksterne fiender tilsynelatende mindre prioritert. At ordinansene var så like i denne perioden kunne muligens ha vært et resultat av konstante reforhandlinger med borgerskapet i byen, i forhold til hva slags plikter og privilegier de fikk.

¹⁷³ Se kapittel 3.

¹⁷⁴ Store norske leksikon, s.v. «Norsk Forsvarshistorie.» 26.01.2018. https://snl.no/Norsk_forsvarshistorie

¹⁷⁵ Hannibalfeiden foregikk fra 1643 til 1645.

19. januar 1814 kom det en ny instruks ment spesifikt for Bergen by, knyttet til organiseringen av byforsvaret og hva slags plikter de nå hadde.¹⁷⁶ Om man kan si at det eksisterte en klar kontinuitet mellom reglementet fra 1600-tallet, så var instruksen fra 1814 i stor grad et steg i ny retning, i hvert fall på noen sentrale punkter. Det mer sivile fokuset på opprettholdelse av lov og orden ble ikke vektlagt i det nye regelverket, derimot var organiseringen av borgervæpningen og trening blitt en markant større del. Med det nye regelverket får en inntrykket av myndighetene ønsket å bevege borgervæpningen i en mer militær retning enn det som hadde vært tilfellet tidligere. I den forstand kunne man spore av reglementet at oppgaven å forsvare byen ble ansett for å nå være så viktig at medlemskap i borgervæpningen nå måtte favne mye bredere enn før. Tidligere hadde medlemskap i borgervæpningen blitt regnet som et av kravene for at man fikk borgerstatus. Med de nye reglene ble, med noen unntak, alle våpenføre menn ansett som vernepliktige. Stikkordene til det nye reglementet er sosial stratifisering og differensiering, kompleksitet og økende byråkrati.¹⁷⁷

På lik linje med materialet fra 1600-tallet kan man se en økning i kompleksitet og omfang i det nye reglementet. Det som derimot nå kom mye klarere frem var forskjellene i sosial status. De som hadde oppnådd borgerstatus ble satt sammen i et eget kompani, som i tillegg til å utføre de nye pliktene til væpningen også var påkrevd å ta seg av vakthold og lignende oppgaver, referert til som de «tradisjonelle oppgavene» til borgervæpningen. Dette kompaniet ble kalt borgerinfanteriet, og var påkrevd å kontinuerlig øve seg i våpenbruk, også i fredstid. De andre vernepliktige ble delt inn i et annet kompani, omtalt som det borgerlige artilleri. Disse skulle kun læres opp dersom det ble krig. De var dessuten flere og skulle bruke byens kanoner i strid. De som klarte å oppnå borgerstatus skulle flyttes over til infanteriet, som i en krigssituasjon ville være mindre utsatt dersom byen ble angrepet. Medlemmer av kirken, skolesystemet, unge studenter og politi og brannvesen var alle å anse som fritatt fra tjeneste i borgervæpningen. Det samme gjaldt for medlemmer av byens overøvrighet.

Med den nye verneplikten ser det ut til at kravene til dokumentasjon og innskriving økte. Tidligere hadde man involvert kun et fåtall av overøvrigheten, men av det nye reglementet ble

¹⁷⁶ Se kapittel 3: Lovgivningen for 1800-tallet i Bergen

¹⁷⁷ Se kapittel 3.

en egen kommisjon opprettet som skulle ta seg av innskrivingen av nye medlemmer. Denne kommisjonen var ment å holde styr på hvem som ble ansett som dugende til å delta i væpningen, hvem som var fritatt og hvordan man skulle stille seg til syke medlemmer. Kronisk syke med dokumentasjon fra lege måtte møte opp til sesjon for å få dette avklart, mens de som kun var midlertidig uføre ble inkludert i en egen liste for framtidig tjeneste i væpningen. Væpningens reglement inkluderte også nå en mye klarere kommandostruktur innad, med forskjellige rangsnivå og offiserer av flere slag. Det var også nå en klart definert prosedyrer for hvordan man ble satt til de forskjellige offiserpostene, og hva som var forventet av dem i hvordan de oppførte seg overfor sine underordnede. Treningen var av det nye reglementet for første gang satt til visse tidspunkt på året, og med reglement for hvordan den skulle foregå, og hva som ble regnet som uønsket adferd.

Reglene virker således til å vitne om en mer strukturert væpning, i en slags langvarig utvikling fra 1600-tallets videreføring av middelalderens tradisjoner til en moderne organisasjon. En kan også få inntrykket av at rom for tolkning og selvjustis måtte vike for klart definerte prosedyrer og regler, i tråd med utviklingen av et samfunn med mer byråkrati. Man skal være forsiktig med å måle fortiden etter dagens rammer, men det skal fremdeles være mulig å snakke om at reglementet fra 1814 til en viss grad reflekterer sin egen samtid og det samfunnet den ble utformet i. Reglementet har et annet fokus enn tidligere, men om man går ut ifra at tradisjonen for å støtte seg på tidligere lovgivning, istedenfor å erstatte gammelt materiale er det sannsynlig at Ordinansen av 1814 var ment som et supplement til det allerede eksisterende reglementet fra 1600-tallet.

6.3 Borgervæpningen i Trondheim 1628-1798: Forandring over tid

Ifølge fellesordinansen for landforsvaret og kjøpstedene fra 1628 var Trondheim påkrevd å opprette to borgerkompanier.¹⁷⁸ Byen fikk allikevel ikke sin første vakt og mønstringsforordning før 1659.¹⁷⁹ Trondheim kom under svensk kontroll i 1658, og ble så erobret tilbake samme året under en beleiring utført av norske soldater. Det er derfor

¹⁷⁸ Norsk Militært tidsskrift 1928: s.38

¹⁷⁹ Se kapittel 4: Trondheim Borgervæpning

interessant hvordan erfaringene som ble gjort under beleiringen og den vedvarende svenske trusselen kan ha påvirket innholdet i ordinansen.

Til å være Trondheims første egne vaktordinans var den ganske omfattende. Angrep på offiserer grunnet reprimander skulle straffes hardt, og reglementet knyttet til disiplin i forhold til offiserene var strengt i forhold til det man har sett andre steder i samme periode. Den hadde også klare prosedyrer for hva som ble konsekvensene av regelbrudd. Mye av regelverket ser ut til å være strukturert i den forstand at offiserene var til for å sjekke at vekterne holdt god disiplin og ikke prøvde å sluntre unna tjenesten.

En annen klar tendens var det at reglementet var utformet med tanke på at byen kunne komme under beleiring eller angrep. Å forsømme pliktene sine om natten kunne ifølge krigsretten resultere i fengsling og straff for offiserer. Vekterne som hadde skiltvakt var godkjente til å ty til ganske alvorlige metoder om de ble angrepet eller følte seg truet om natten fra fremmede som ikke ville tilkjenne seg selv. Den som ikke identifiserte seg risikerte å bli skutt. Det var også slik at vekterne som patruljerte om natten skulle holde øye med individer som tilsynelatende holdt på med sabotasje av forsvarsverk som palisader og gjerder. I tillegg skulle de som gikk vaktrunden alltid skulle ha med seg en trommeslager til å signalisere og om nødvendig slå alarm.

En annen tendens som går igjen i denne ordinansen, er fokuset på drukkenskap i tjeneste.¹⁸⁰ Det blir flere ganger konstatert i reglementet at vekterne var påkrevd å møte edru til mønstring. De skulle gå på vakt edru og drikking i vakthuset eller om vekterne dro av gåre til vertshuset under vekten var strengt forbudt. Muligens var alkoholproblemer et tilbakevennende problem blant vekterne i Trondheim. En annen mulig årsak til at det ble fokusert på avholdenhet i tjeneste er frykten for angrep fra svenskene som et mulig problem. På tross av dette er allikevel ordinansen av 1659 tydelig preget av internt vakthold, selv om den har en mer disiplinær karakter enn det som har vært tilfellet andre steder.

Vaktordinansen av 1659 var i stor grad fokusert rundt et par temaer; vekternes disiplin og oppførsel, hvordan vakten skulle foregå, offiserenes retningslinjer og sikring av byen. Alle disse punktene gir inntrykket av at man var sterkt preget av svenskestyret og tanken om at de ville prøve å ta til seg byen igjen. Bruken av krigsrett som konsekvens for visse regelbrudd forsterker følelsen av at reglementet ble konstruert med frykten for krig i tankene. Av den

¹⁸⁰ Se kapittel 4: Disiplin.

grunn blir det mer forståelig hvorfor den følgende ordinansen to år senere for vintervakten var så kort. Med alt fokuset på å holde byen trygg for fiender hadde man ikke gitt like stor oppmerksomhet til mer tradisjonelt vekterarbeid som politivirksomhet, eller at vekterne skulle bære utstyr knyttet til brannvern. Ordinansen av 1662 for vaktholdet om vinteren tok opp nettopp disse punktene, i tillegg til at man fikk spesifisert hvem som skulle møte til tjeneste og hvem som var fritatt. Offiserene fikk fra nå av mer selvstyreevne i forhold til hvor vakten skulle gå. Den var altså mindre preget av unntakstilstand og mer fokusert på borgervakten under fredelige forhold.¹⁸¹

I 1672 kom det enda en ny vaktordinans. I forhold til de to tidligere reglementene var 72-ordinansen en videreføring av en tendens man først så i 1662; større preg av sivile oppgaver. Om 59 hadde preg av unntakstilstand, og 62 hadde noen siviliserende trekk, så var det tydelig den nye vaktordinansen var rettet mot en borgervæpning for lov og orden internt i byen. Den var også langt mer strukturert og omfattende enn tidligere lovgivning. Vekternes oppgaver ble mer variert som følge av det nye reglementet. Oppgaver som rydding av skjenkesteder, bortvisning av prostituerte og opprettholdelse av natteroen var nye ansvarsområder. Det var også blitt et større fokus på brannsikkerhet, nå skulle man ha tårnvakter som holdt øye med ild, og det samme skulle det gjøres i gatene, i tillegg til forebygging av vold og fyll.¹⁸²

Tårnvakten og vakten i gatene som passet på åpen ild skulle være bemannet av menn med sterke lunger ifølge ordinansen, slik at de kunne rope høyt om det ble funnet tegn til brann. Som tidligere nevnt virker det til at nytt reglement i utgangspunktet skulle bygge videre på eldre varianter, men det er helt klart et skifte å spore her i forhold til før. Intensjonen later til å være at vekterne skulle sørge for god oppførsel i byen, i tillegg til at kravene til selve borgerne om tilstedeværelse økte. Den implisitte frykten for angripere man så på midten av 1600-tallet er ikke å spore i reglementet, da frykten for at byen skulle gå opp i flammer virker langt større. En fiendtlig hær var det mulig å forhandle med, men brann var brann.¹⁸³

Av Ordinansen i 1688 kunne man se at det i stor grad var forsterkning av det eksisterende reglementet, hvor man gjentok fokuset på edrueighet hos vakten og utkikk etter mulig brann og ordensforstyrrelse. Det som var nytt av denne var hovedsakelig at enkelte vektere skulle patruljere spesifikke gater, og at vekterne nå skulle møte på rådstuen istedenfor hos vaktmesteren. Tårnvakten var også nå flyttet til rådhuset istedenfor kirketårnet. Forandringer i

¹⁸¹ Se kapittel 4.

¹⁸² Se kapittel 4, hvordan vakten skulle fungere.

¹⁸³ Se kapittel 4 og kapittel 7: Brann og borgervæpningen

reglementet hadde nok her mer å gjøre med oppbygging av byen etter brann og restrukturering av gater og bygninger. En av de kanskje mest gjennomgående tendensene i reglementet fra Trondheim, var inntak av alkohol i tjeneste. Som tidligere nevnt kan det ha forekommet større alkoholproblemer blant vaktene i Trondheim enn andre steder. Enn annen mulighet er derimot at forholdene som Ordinansen av 1659 ble skapt under, hvor drukkenskap kunne føre til at fiender fikk trenge inn i byen, sørget for at man prøvde å opprettholde denne tradisjonen innenfor reglementet. Det kunne også ha gjenspeilet et ønske om økt profesjonalisering av vekterne fra styresmaktene sin side.

Generelt var Trondheim gjennom 1600-tallet kjennetegnet av økende sivilisering av borgervæpningen, hvor reglementet gjenspeilet et mer fredsinnstilt perspektiv og en økende integrering av borgervæpningen som fast innslag i bylivet. Brann var i stor grad ansett for å være en større trussel mot slutten av århundret enn angrep.

Trondheim fikk den 2. mars, 1798 en ny instruks angående borgervæpningen, to år før den generelle vaktordningen for Norge, som først dukket opp i 1801. Denne nye ordinansen kjennetegnes av en tettere organisering, hvor borgervæpningen fikk en todelt inndeling basert på om man hadde borgerstatus eller ikke. Det ble mer fokus på våpentrening i forhold til politiarbeid, og en mer detaljert innføring i hvordan borgervæpningens kommandostruktur skulle fungere. Trondheims ordinans fra 1798 kunne regnes som den første i en rekke nye utgivelser som skulle omorganisere borgervæpningen i norske byer og sørge for at borgerskapet kunne stå imot nye potensielle trusler. I den forstand kom den faktisk før fellesordinansen av 1801 for borgerne i Danmark og Norge.

Å gjøre tjeneste i borgervæpningen ble nå et krav for alle menn som bodde i byen. Ut ifra om man var en del av borgerskapet eller ikke skulle man deles inn i infanteri og artillerikompanier, basert på medlemmenes stand i samfunnet. Infanteriet var innbyggere med borgerstatus og fungerte i stor grad på samme måte som borgervæpningen hadde gjort på 1600-tallet. Artilleriet var i stor grad et reservekompani som skulle øves om det ble ansett som nødvendig ved en eventuell krig. Å bemanne kanonene i strid var ikke noen ettertraktet posisjon, så en inndeling basert på borgernes privilegier er ganske naturlig. At det kun var de med borgerstatus som kunne være offiserer i begge kompaniene reflekterer igjen inndelingen etter sosial status og klasse; borgerskapet forhandlet med styresmaktene for å bevare privilegiene sine og sørge for gode vilkår for seg selv.

6.4 Borgervæpningen i Fredrikstad og Halden 1628 til ca. 1800

Fredrikstad var i motsetning til Halden en by med kjøpstadsprivilegier da fellesordinansen fra 1628 ble offentliggjort, og var derfor påkrevd å opprette borgerkompanier. Dette betviler derimot Dehli at var tilfellet; mest sannsynlig ble et offisielt borgerkompani opprettet først etter at byen fikk sin egen festning i 1660-årene. Av en forordning 10 år senere skulle borgerskapet drive vakthold på markedet i byen, men det måtte tilsynelatende en inngripen fra byfogden til for at borgerne skulle møte på våpentrening, noe de også var påkrevd å opprettholde.¹⁸⁴ Hva enn som spesifikt stod i forordning fra 1670 kan det late til å være oppgaver som generelt kjennetegnet borgervæpningen i Norge på denne tiden; vakt og sikring.

Tidlig på 1700-tallet ble det også en del av borgernes ansvar å holde brannvakt, som skulle ha vært et stridsmoment da den foregikk om natten og vekterne ofte ble bestukket med alkohol. Krangelen og usikkerheten rundt brannvakten skal ha resultert i at den lokale garnisonen organiserte sin egen vakt grunnet manglende tiltro til borgerskapet. I 1733 ble borgerne satt til å øve på å paradere før kongebesøket til Christian VI, som kan indikere at regelmessige våpenøvelser ikke var noe som borgerne hadde prioritert, enten noensinne eller på noen år. I perioden fra Fredrikstad ble festningsby og fram til tidlig 1700-tallet skulle altså den lokale borgervæpningen ha bedrevet det meste av de typiske oppgavene til borgervakten i denne perioden, om enn motvillig ifølge kildematerialet.¹⁸⁵ Vaktholdet på markedet sluttet derimot borgerne med i 1802, en beslutning tatt av den nye stadskapteinen, som følger utviklingen i andre byer med mindre fokus på vakthold blant borgerne.¹⁸⁶

Halden fikk ikke kjøpstadsprivilegier før i 1665¹⁸⁷, og var derfor av formelle grunner ikke pålagt å opprette noe borgerkorps i 1628, slik som Fredrikstad by var. Selv uten en formell utstedt vaktordinans er det som tidligere nevnt mulig at byens borgere hadde en løst organisert form for vakt i henhold til Magnus Lagabøtes bylov. Grunnet manglende tilgjengelighet på lovgivning for Halden er det vanskelig å si noe om hvordan et eventuelt vakthold faktisk foregikk innad i byen, men av litteraturen blir det konstatert at borgerne ble pålagt å drive våpenøvelser i 1645, noe O. Forstrøm ser som et ledd i erfaringer gjort under Hannibalfeiden med oppbyggingen av hæren, da borgerne skulle øve sammen med bøndene. Muligens var det tradisjoner fra nettopp 1645 som gjorde borgerskapet i stand til å kjempe sammen med bønder

¹⁸⁴ Se kapittel 5: Organisering og Dehlis framstilling.

¹⁸⁵ Se kapittel 5.

¹⁸⁶ Se kapittel 5, kapittel 3: Lovgivning fra 1814 og kapittel 4: Lovgivning fra 1798.

¹⁸⁷ Forstrøm 1915: s.49

og soldater i byen i 1658, da svenske soldater angrep Halden. Borgerskapet skulle av 1659 ha fungert som et fullverdig borgerkompani med egen kommandant. Av litteraturen later det til at borgervæpningen i Halden fulgte utviklingen som lignet på det man så i andre byer. Basert på to faner som tilhørte borgervæpningen på 1700-tallet var de delt inn i to kompanier, ett for hver del av byen.

Todelingen av borgerne i byen skal ha forandret seg noen år senere, da borgerskapet var blitt organisert inn et enkelt kompani, som i tillegg fikk en liten artilleridivisjon. Senere ble det opprettet et kompani for frivillige uten borgerstatus som skulle støtte resten av borgervæpningen, en utvikling som peker litt i retning av det man ser tidlig på 1800-tallet i Trondheim og Bergen. Dette inkluderer uniformering, da et utvalg av Haldens borgerskap skal ha båret uniformer ved en anledning i 1733.¹⁸⁸

6.5 Organisering

Hva var hovedtendensene og særpregene for borgervæpningen i de utvalgte byene fra 1620-til 1800-tallet i forhold til organisering? Hvilke fellestrekk og ulikheter fantes det mellom de fire byene?

Tross forskjeller både i forhold til geografi, topografi og når de forskjellige byene fikk klare regler å forholde seg til, er det helt tydelige likheter dem imellom. Borgervæpningen i Bergen og Trondheim er det best dokumenterte byene når det gjelder lovverk.¹⁸⁹ Bergen fikk reglement lenge før Trondheim på 1600-tallet, men organiseringen fungerte gjennom dette århundret stort sett på samme måte i begge byene. Deltagelse i borgervæpningen var et krav for å kunne ha borgerstatus og de privilegiene som fulgte med, og når de skulle utføre pliktene sine ble de ledet av en form for vaktmester eller borgeroffiser. Vakhold var sentralt i forhold til hvordan borgervæpningen ble organisert i begynnelsen av den aktuelle perioden¹⁹⁰. Å møte opp til vakten, hvor mange som skulle stille og hva som var prosedyre om noen var uføre var vektlagt i reglementet i både Bergen og Trondheim, og forble gjennom 1600-tallet det som borgervæpningen var opptatt av, og det som ble bygget videre på. Både Bergen og Trondheim fikk for eksempel tårnvakt for å holde øye med brann. Der hvor byene skiller seg mest er den tidlige lovgivningen til Trondheim, hvor frykten for potensielle angrep etter det Svenske herredømmet kom tydeligst frem, og trøndernes vakhold var mer militær enn politisk.

¹⁸⁸ Se kapittel 5.

¹⁸⁹ Se kapittel 3: Bergen og kapittel 4: Trondheim

¹⁹⁰ 1600-tallet.

Hvordan borgervæpningen i Fredrikstad og Halden var organisert vet vi mye mindre om, da det er mye færre kilder å sikte til. De få eksemplene vi har gir derimot inntrykk av at de samme grunnleggende prinsippene var til stede her som i Bergen og Trondheim; borgerne i byen var i utgangspunktet påkrevd å opprette kompanier som skulle fungere som lokalforsvar og voktere av selve byen i bytte mot spesielle privilegier. I Fredrikstad skal borgervæpningen ikke ha kommet skikkelig i gang før byen fikk egen festning, og som man ser i andre framstillinger poengterer Martin Dehli at borgerne ikke nødvendigvis var innstilte på å gjennomføre oppgaver som våpentrening. I Halden skal det ha eksistert et offisielt borgerkorps under eneveldet, så man kan gå ut ifra at organiseringsformen var lignende også her, med et kompani som hadde fokus på vakt og sikring.

Med nye regler og ny organisering på 1800-tallet var vakthold gått ut av borgervæpningens oppgaveområde. Borgervæpningen ble på dette tidspunktet referert til som kjøpstedenes borgerlige militære, i motsetning til borgervakten, som gjerne hadde vert tilfellet tidligere. Denne formuleringen gir en ganske god definisjon på hva slags organisasjon borgervæpningen hadde utviklet seg til i slutten av den aktuelle perioden. Organiseringen ble heller bygget rundt klasseskiller og status, og fokuset ble marsjering og formasjonstrening. Selv om det fantes regionale forskjeller som med Bergen og Trondheim, som hadde egen lovgivning tilpasset sine egne borgerskap, ble slutten av perioden markert med en sterkere grad av enhetlig styring enn før. På 1800-tallet kom detaljert felles lovgivning fra styresmaktene med detaljerte retningslinjer for hvordan borgervæpningen nå skulle struktureres og organiseres. Medlemskap i borgervæpningen ble et krav for innbyggerne i alle kjøpstedene i Norge, hvor innbyggere og borgere hadde egne kompanier med egne ansvarsområder.

6.6 Oppgaver og funksjon

Hvilke oppgaver og funksjoner var det borgervæpningen hadde i den aktuelle perioden, og hvordan forandret de seg over tid? Hvilke fellestrekk og ulikheter fantes det mellom de fire byene?

Kravet om opprettelsen av borgerkompanier i de norske kjøpstedene kom samtidig som reisingen av en egen norsk landhær, rekruttert fra landsbygda. Skulle da borgervæpningen fungere som en stasjonær forsvarsstyrke for kjøpstedene, og gjenspeiles dette i lovgivningen på 1600- og 1800-tallet?

I Bergen var som tidligere nevnt de forskjellige vaktordinansene veldig detaljerte i forhold til vakthold; både brannvakt og oppholdelse av lov og orden hadde utfyllende prosedyrer. Det samme kan sies å ha vært tilfellet for Trondheim; hver av de første ordinansene til disse to byene omhandlet nesten utelukkende hvordan vakt skulle organiseres og utføres. I Bergen ble organiseringen av våpen og formasjonstrening overlatt helt til de lokale myndighetene.¹⁹¹ I Trondheim dukket ikke våpenøvelser eller lignende opp i den tidligste lovgivningen i det hele tatt.¹⁹² Utformingen var også forskjellig mellom de to byene; Trondheim fikk sin første ordinans mye senere, og reglementet var langt mer detaljert enn det som var tilfellet for Bergen. Prosedyrene for vekten og bruken av våpen mot potensielle ukjente, fokuset på bruk av passord mellom vaktpostene og overvåkningen av forsvarsverk skiller seg markant fra det som var tilfellet i Bergen; her var det mer preg av rutine, nesten som om det var viktigere å få i stand et grunnleggende reglement enn noen gjennomgående beredskap. Bergen fikk sitt første reglement i sammenheng med krig, men ble aldri angrepet den gangen. Trondheim hadde nylig vært under svensk kontroll, så forskjellen i graden av alvor i lovgivningen er nok et resultat av dette.

Grunnet de begrensede kildene for Fredrikstad og Halden er det vanskelig å si spesifikt hvordan lovverket for borgervæpningen her var utformet. Som tidligere nevnt var tilsynelatende borgerne i Fredrikstad påkrevd å bedrive våpentrening og holde vakt på markedsdager, da det var mange mennesker på ett sted. I Halden finnes det ikke klare kilder på hva slags oppgaver borgervæpningen skulle ta seg av på 1600-tallet. På tross av dette kan vi gå ut ifra at behovet til grensebyene i stor grad var det samme som i Bergen og Trondheim. Sannsynlig var oppgavene til borgervæpningen i Fredrikstad og Halden på 1600-tallet knyttet til lov og orden.

Så hvordan foregikk utviklingen videre utover 1600-tallet? Bergen sine reglement fikk aldri noe sterkt militært preg, og i Trondheim ble ordinansene og forordningene etter 1659 mer i tråd med en sivil beredskapsgruppe. Angsten for svenske inntog var tilsynelatende forsvunnet, og oppgavene som fulgte var av en klar sivil karakter. Borgervæpningen måtte utstyres for å bedre kunne motvirke brann, et problem som gikk igjen i byen.¹⁹³ De fikk også oppgaver knyttet til generell ro og orden, og skulle sørge for at fylleslag, prostitusjon og uønsket bevegelse på nattestid var alle oppgaver som nå falt innenfor den trønderske

¹⁹¹ Se tidligere i kapittelet: 6.2 og kapittel 3.

¹⁹² Kapittel 4: Forordninger og vaktordinanser på 1600-tallet.

¹⁹³ Se kapittel 7 for brann i Trondheim.

borgervæpningens oppgaver.¹⁹⁴ Utviklingen i Bergen gikk i stor grad langs de samme linjene. Bedre oppfølging av vakten, et større fokus på hvordan det skulle holdes ro, og mer reglement knyttet til forebygging av vold under påvirkning av alkohol. Både Bergen og Trondheim fikk også tårnvakt i forhold til å motvirke brann.

Så hva med militære aspekter? Beskrivelsene i lovgivningen gir inntrykket av våpentreningen var for å sikre en grunnleggende kjennskap til hvordan våpnene fungerte og skulle brukes, men at det handlet om å gjøre vekterne i stand til å forsvare seg selv under vakten, framfor en sammenhengende formasjon- og våpentrening som skulle brukes til forsvar. Drillingen av vekterne foregikk før vakten tok til, heller enn egne dager satt av til å foreta gjennomgående trening og instruks. Bergen og Trondheim på 1600-tallet, og det som de respektive borgerkompaniene ble pålagt av oppgaver så ut til å være et resultat av det byen hadde behov for internt, snarere enn hva byen kunne komme til å trenge. Om sentralmakten i utgangspunktet vurderte borgervæpningen som en potensiell forsvarsstyrke for de viktigste byene i landet, så kommer ikke dette særlig tydelig frem i lovgivningen og kildene fra 1600-tallet. Borgervæpningen var politi og brannvesen.

Så hva slags oppgaver skjøtet borgervæpningen på 1800-tallet, og va virket til å være den tiltenkte funksjonen deres? Av reglementet for borgervæpningen i Bergen fra 1814 var det klart at vakthold og brannvakt ikke lenger var en del av borgervæpningens oppgaver, da de ikke er å finne i ordinansen. Den bergenske borgervæpningens hovedoppgave var blitt å øve regelmessig med våpen og i formasjon. Ansvar for opplæringen av borgerne var blitt gitt over til profesjonelle soldater. Det samme var tilfellet i Trondheims ordinans fra 1798, men det er ikke nevnt om det var soldater som fungerte som instruktører her. Med tanke på hvor strømlinjeformet borgervæpningen i Norge ble med det nye reglementet er det derimot høyst sannsynlig.

I Bergen og Trondheim var borgervæpningen nå mer for lokal milits og støttekompani å regne. I Trondheim var de blant annet påkrevd å bemanne forsvarsverk om garnisonen måtte ut av byen, og de var tiltenkt å bedrive våpen- og formasjonstrening regelmessig. Ved særskilte anledninger eller besøk av viktige personer skulle også borgerskapet marsjere i parader, som var en av grunnene til at marsjering og å kunne bevege seg med en grad av samkjøring ble vektlagt. Sverre Steen påpeker allikevel at borgervæpningen kunne bli trukket inn om det ble ansett for å være nødvendig, i ekstraordinære situasjoner som opprør og store

¹⁹⁴ Se tidligere i kapittelet: 6.3 og kapittel 4.

ordensforstyrrelser.¹⁹⁵ På 1800-tallet hadde utviklingen av egne offentlige tjenester som brannvesen og politi tatt over størsteparten av den tradisjonelle funksjonen til væpningen. I Halden har vi flere eksempler på at borgervæpningen fungerte som militts allerede før 1800-tallet, men den samme omorganiseringen og forandringen av fokus ville ha forekommet hær siden byen var underlagt fellesreglementet fra 1801. I Fredrikstad tjenestegjorde borgervæpningen som paradekompani på 1700-tallet, en funksjon som tilsynelatende ble vanligere utover perioden da det også dukker opp i Trondheim sitt reglement fra 1798.

6.7 Øving og uniformering

Hva var forholdet til øving og uniformering for borgervæpningen fra 1620 til 1800-tallet? Hvilke fellestrekk og ulikheter fantes det mellom de fire byene?

Å øve til krig er en av de oppgavene som blir vektlagt i forskningslitteraturen om borgervæpningen, spesielt for Bergen og Stavanger. Hva sa lovgivningen om våpen- og formasjonsøvelser i de respektive byene? Og hvordan skilte de seg ut fra hverandre?

I Bergen stod det i den første vaktordinansen fra 1624 at vaktmesteren var ansvarlig for å organisere øvelser for borgerne.¹⁹⁶ Som tidligere nevnt blir ingen spesifikk dato eller periode foreslått i reglementet. Hvordan øvelsene skulle utføres ble heller ikke spesifisert. To år senere var våpendrilling blitt knyttet opp mot vaktprosedyren i det nye reglementet for 1626. Vekterne skulle øve både før vakten startet, og etter at den var over. I 1646 var reglene knyttet til øving de samme, med unntak av at det skulle foregå på rådhuset¹⁹⁷. Våpenøvelser og formasjonsøvelser ble ikke inkludert i lovgivningen for Trondheim på 1600-tallet. Lovgivningen til Trondheim på denne tiden dreide seg utelukkende om organisering og vakthold.

Mangelen på kamptrening i reglementet for Trondheim er interessant. Hvorfor ble det ikke inkludert? Borgerne ville hatt like stort behov for øvelser her som i Bergen, om ikke mer. Er det sannsynlig at Trondheim hadde egen lovgivning for øvelser og trening på 1600-tallet, som ikke ble inkludert i reglene for vakthold? Med det nye reglementet for 1798 fikk borgerne i Trondheim føringer for hvordan øvelsene skulle holdes. Våpentreningen var tiltenkt foregå om sommeren hvert år, i mellom fire og fem timer.¹⁹⁸ Og hvordan var lovgivningen for de andre byene på 1800-tallet? I Bergen skulle kompaniene ha egne offiserer som lærte opp nye

¹⁹⁵ Steen 1925: s.47, Borgervæpningen etter 1814

¹⁹⁶ Se kapittel 3 Bergen Borgervæpning: Organisering.

¹⁹⁷ Se kapittel 3

¹⁹⁸ Se kapittel 4 Trondheim Borgervæpning: 4.2 Instruksen for Trondheim 1798

medlemmer. Denne treningen skulle forberede dem på de ordinære våpenøvelsene, som skulle foregå over en periode på fem uker. I utgangspunktet var denne treningsperioden ment å foregå fra april til mai. Artillerikompaniet skulle øve i seks uker. Offiserene, som hadde egen trening en uke før de andre medlemmene, skulle øves av en profesjonell soldat.¹⁹⁹

Det er tydelig at Bergens lovgivning for våpenøvelser 1814 er langt mer detaljert enn det som er tilfellet for Trondheim, som hovedsakelig konstaterer perioden for treningen og hvor lenge hver øvelse skulle vare. En kan faktisk si at Trondheims lovgivningen har mer til felles med Bergen på 1600-tallet, i og med at innholdet i treningen hovedsakelig overlates til lokalmyndighetene. Hva var grunnen til forskjellene? Det er tenkelig at en lengre tradisjon for å bedrive våpentrening gjorde sentralmakten mer tilbøyelig til å implementere mer detaljerte føringer. Det skal heller ikke undervurderes at Bergens prioriterte stilling i Danmark-Norge sørget for mer utfyllende lovgivningen enn vanlig. En annen mulighet er at borgerskapet i Trondheim fikk pålegg om å organisere våpentrening fra sentralmakten utenom lovgivningen for vakthold, men at detaljene ble overlatt til borgervæpningen selv å sette sammen.

Det bør også påpekes at andelen av føringer for våpentrening på 1600-tallet i Bergen står i kontrast til det fokuset som Anthon M. Wiesener tillegger det i hans framstilling av byens borgervæpning. På 1600-tallet var våpentrening i stor grad overlatt til de lokale styresmaktene. Det virker som Wiesener anser det som et grunnleggende problem i væpningen, da den lange fredsperioden på 1700-tallet ga lite grunnlag for å opprettholde treningen. Som tidligere nevnt var offiserene og de som var ansvarlige for borgervæpningen kjøpmenn, og fikk ikke kompensasjon for stillingen sin. De hadde altså lite insentiv til å legge mye arbeid inn i vervene sine. Dette vurderer Wiesener til å være en sentral svakhet i væpningens organisering.²⁰⁰

For byene som Fredrikstad og Halden vet vi ikke spesifikt hvordan øvelsene skulle organiseres, annet enn at de på 1600-tallet i Fredrikstad fikk påbud for å trene med våpen. Øvelser ble også nevnt for Fredrikstad i sammenheng med den lange fredsperioden, hvor det ble vurdert sannsynlig at hyppigheten på trening avtok.²⁰¹

Med den moderne forståelsen av vektore og soldater virker det logisk at begge disse gruppene ville båret uniformer i tjeneste. Men hvilken plass hadde uniformer i borgervæpningen, og hva

¹⁹⁹ Se kapittel 3: Ordinans fra 1814, organisering.

²⁰⁰ Wiesener 1916: Bergens Borgervæpning s.16.

²⁰¹ Se kapittel 5.

slags sammenheng hadde de med våpenøvelser? På 1600-tallet fantes det krav til hva slags utstyr borgerskapet skulle bruke på vekten, i form av våpen og medfølgende patrontaske etc. Noen uniform i den moderne betydningen, med matchende farger var det tilsynelatende ikke. Mest sannsynlig var borgerne iført det de hadde av klær. Første gang en genuin uniform blir nevnt i kildene er for Halden, i sammenheng med et kongebesøk i 1733. Det var riktignok kun en liten gruppe menn som bar uniformen²⁰², men her ser man altså begynnelsen på bruken av uniform blant borgervæpningen i Halden. I Fredrikstad søkte stadskapteinen i byen om uniformer for borgervæpningen i 1798.²⁰³ Inntrykket er at det var snakk om uniformer til generell bruk. I 1733 fikk Fredrikstad også kongebesøk, og selv om det er uvisst om borgerne fikk spesielle uniformer for anledningen slik som i Fredrikstad, så er det et viktig poeng hva borgene foretok seg under møtet. Borgervæpningen fungerte som paradekompani under besøket.

I Trondheim sin lovgivning for øvelser blir det også nevnt at det skulle holdes møte for å diskutere om borgerne kunne få fritak fra tjeneste. Under disse møtene skulle borgerne øve på å marsjere med musikanter til stede.²⁰⁴ Å kunne paradere var altså tiltenkt som en sentral del av borgervæpningens funksjon på andre halvdel av 1700- og begynnelsen av 1800-tallet. Innførelsen av uniformer var nok inkludert som en del av en plan om å gjøre borgervæpningen mer visuelt imponerende.

6.8 Borgervæpningen i de undersøkte byene

Er mobiliseringsfasen ved hver krig et påskudd fra sentralmakten for å pålegge borgerskapet strengere krav i forhold til vakt og sikring, sett i en siviliserende kontekst? Likheter for alle byene: lovverket implementert som følge av krig, enten før, under eller etter selve krigen er over. Lettere å argumentere for nye krav til vakthold på bakgrunn av en større mobiliseringsprosess.

Borgervæpningen i Norge manglet enhetlig regulering, og det er vanskelig å snakke om noen form for sammenhengende visjon for hva borgerkompaniene var ment å skulle være. Det virker til av litteraturen at hva styresmaktene ønsket å oppnå og hva borgerskapet i de forskjellige byene var villige til å gå med til stadighet kom i konflikt. Det er allikevel mulig

²⁰² Se kapittel 5: Halden.

²⁰³ Se kapittel 5: Fredrikstad. Dehlis framstilling.

²⁰⁴ Se kapittel 4: Borgervæpningens organisering etter 1798

spore likheter blant byene i form av hva slags oppgaver borgervæpningen var påkrevd å håndtere og hvordan de utviklet seg over tid.

Bergen borgervæpning første ordinans fra 1624²⁰⁵ viser at det man tilsynelatende ønsket av borgerskapet var en organisert enhet som skulle være en sentral del av bybildet. Borgerne skulle holde orden i byen, sørge for at fyll og vold ble holdt til et minimum, at folk var forsiktig med åpen ild, og generelt sørge for at byen var trygg. Disse kan i stor grad sies å være borgervæpningens grunnleggende oppgaver, da dette er funksjoner som går igjen i alle byene som blir sammenlignet i oppgaven på ett eller annet tidspunkt. Ordinansen av 1624 ser ut til å ha hatt sitt opphav i en situasjon hvor man ikke anså krig eller angrep på byen for å være særlig sannsynlige. Disse sivile trekkene går igjen i den følgende lovgivningen til Bergen i 1626 og 1646, med et reglement som økte i kompleksitet, men beholdt fokuset på å forebygge vold, brann og holde vakt om natten. I den forstand ble det introdusert bedre rutiner for å varslingen av brann og hvordan man skulle respondere, man fikk gjort våpendrilling som en del av vaktoppmøtet og vektere ble satt i tårn for å kunne slå alarm om de så tegn på røyk. Spesielt våpendrillingen kunne en argumentere for at skulle ha et mer militært preg, men ut fra reglementet får en inntrykket av at det var mer snakk om å gjøre borgerne kjente med våpnene sine framfor noen spesiell formasjon og kamptrening.

²⁰⁵ Bergenhus 1624, 18 Oktober: Instrux og ordinans, hvorefter vaktmesteren og vaktskriver tilligmed vagten sig til videre besked skulle rette og forholde. Norske Magasin II: s.300. Se kapittel 3.

Til kontrast står Trondheims første vaktordinans fra 1659²⁰⁶, som bar sterkt preg av byens korte periode med svensk styre og følgende beleiring av norske soldater. Konsekvensene for regelbrudd er i motsetning til det tidlige bergenske lovverket klart definert, og i noen tilfeller veldig strengt, med bruk av riksrett mot vektere som sovnet på vakt om natten og lignende. Med klare prosedyrer for vakthold, bruk av makt mot ukjente, bevaring av forsvarsverk som palisade og strenge krav til avholdenhet i tjeneste var frykten for nye angrep og ønsket om å forhindre en gjentakelse av svenskeveldet et klart budskap i dette reglementet. Bruk av passord for identifisering og en hovedvakttrunde med offiserer som skulle holde øye med vokterne vitner om sterke preg av uvanlige forhold. Dette er derimot også den eneste ordinansen hvor dette er tilfellet, da den senere lovgivningen i Trondheim fram til 1688 bærer preg av den samme utviklingen som i Bergen, økende grad av sivilisering, et mer variert lovverk og en klar helning mot funksjon som kombinert politi og brannvesen. Spesielt går fokuset på tårnvakt som skulle holde øye med brann igjen både i Bergen og Trondheim.²⁰⁷

I Fredrikstad er det markant mindre lovgivning og reglement å forholde seg til enn Bergen og Trondheim, men det er fremdeles mulig å snakke om visse likhetstrekk. Det blir nevnt at borgerne skulle holde vakt på markedet i 1670 gjennom en ordinans, i tillegg til at borgerne skulle bedrive våpenøvelser. På 1700-tallet var det snakk om organisering av brannvakten, alle oppgaver som også går igjen i Bergen og Trondheim. Det kan virke som om 1600-tallet, og ifølge materialet angående Fredrikstad, også på 1700-tallet, at borgervæpningen bedrev vektervirksomhet og brannvakt, i tillegg til forsøk på å få borgerne til å bedrive våpenøvelser. For Halden foreligger det ikke noe reglement på hvordan de skal ha organisert vakten eller hvilke oppgaver de tok seg av, men med tanke på de andre byene som har blitt diskutert, er det mulig at lignende plikter ble tillagt borgerskapet etter at byen fikk status som kjøpstad.

For Bergen og Trondheim er derimot 1800-tallet kjennetegnet av en borgervæpning som styresmaktene prøvde å omstrukturere. Fokuset på sivile tjenester var blitt erstattet med en prioritering av militære kjennetegn. Standardiserte uniformer, regelmessige våpentreninger, inndeling av borgervæpningen i infanteri og artilleri, i tillegg til at man nå hadde en mer detaljert kommandostruktur og rangordning i reglementet.

Både Trondheim og Bergen var to av landets største byer og viktige sentre for handel. Som to av de viktigste byene i Norge er det sannsynlig at de ble prioritert i form av lovgivning, da

²⁰⁶ Trondhjæms ældste borgervæbning: Vacht och munstrings forordning udi trundheims bye 1659. Se kapittel 4.

²⁰⁷ Se kapittel 7.

borgerskapet i begge byene fikk flere reglement å forholde seg til gjennom 1600-tallet, i tillegg til ett hver tidlig på 1800-tallet. I perioden fra 1600- til 1814 ble begge byene kun angrepet én gang, så det er rimelig å si at de respektive borgervæpningene hadde lite av erfaring når det gjaldt å forsvare byen. Det motsatte var i stor grad tilfellet for Fredrikstad og Halden, i hvert fall av lovgivning. Fredrikstad fikk i hvert fall én ordinans i løpet av 1600-tallet som konstaterte hva slags plikter de hadde, i tillegg til en nevnt for 1801, men om det er snakk om den generelle ordinansen for alle Norges borgervæpninger eller et reglement gjeldende kun for Fredrikstad er usikkert. Beliggenheten til tross ble byen aldri direkte angrepet av svenske tropper, så heller ikke her fikk borgerskapet noen erfaring med forsvar, i krig. Halden befinner seg på et ganske annet grunnlag; byen fikk status som kjøpstad sent og det er ingen lovgivning å finne spesifikt for byen utenom det generelle, men borgervæpningen var her involvert i flere væpnede aksjoner mot svenske soldater, både på 1600- og 1700-tallet.

7.0 Borgervæpningen i aksjon

Borgervæpningen blir gjennom forskningslitteraturen gjerne omtalt som en form for lokalforsvar eller milits, men som ble diskutert i kapittel 6 ser de hovedsakelig ut til å ha fungert som et bidrag til lov og orden i de byene som skulle opprette borgerkompanier. Framstillingene er også preget av en diskusjon rundt hvorvidt vaktholdet og forebyggingen av brann, begge viktige grunnsteiner i væpningens funksjon, egentlig ble opprettholdt. Så hvor omfattende var egentlig den militære erfaringen og innsatsen til borgervæpningen i de ulike byene? Og har vi eksempler på situasjoner hvor de virkelig fikk sette ferdighetene sine på prøve? I hvilken grad fungerte borgervæpningen brannhindrende og –forebyggende?

7.1 Krigserfaring

Bergen

I 1665 ble Hollandske skip som lå i havn i Bergen angrepet av Engelske fartøy. Borgervæpningen skal ifølge forskningslitteraturen ha deltatt i stridighetene, men i hvor stor grad og med hvor mange medlemmer er usikkert, da vitnesbyrdene skal ha vært sprikende. I Anthon M. Wieseners framstilling av Bergen Borgervæpning er det to vitnesbyrd som blir vist til i teksten; Claus von Ahlefeldt, som var kommandanten på bergenhus festning, og Thomas Thamson, som var prest. Ifølge von Ahlefeldt var det kun en liten andel av borgerskapet som deltok i angrepet på engelskmennene, selv om den totale styrken på væpningen var 2000 mann. Thamson skal derimot ha rost borgerne for motet de viste under slaget. Det er kun vitnesbyrdet til Ahlefeldt som er gjengitt i noen grad i teksten, Thamson blir kun parafrasert. Ifølge framstillingen var slaget veldig uoversiktlig og forvirrende, hvor få hadde kontroll på hva som egentlig foregikk. Majoriteten av borgervæpningen skal ha flyktet under slaget, med unntak av en liten andel som befant seg på Nordnes.²⁰⁸

Regnskapet til festningen fra perioden viser til at det i 1665 ble udelt 150 geværer til en gruppe menn, som skal ha vært løsgjengere og andre ukjente som oppholdt seg i byen. Disse ble så bevæpnet og skulle forhindre engelskmennene fra å gjøre landgang i byen. Wiesener ser det som sannsynlig at den tidligere nevnte gruppen som befant seg på Nordnes, var de samme individene som ble beskrevet som løsgjengere i regnskapet til bergenhusfestning. Situasjonen kan ha vært så uoversiktlig at de som Thamson trodde var medlemmer av borgervæpningen, faktisk var de tidligere nevnte løsgjengerne.²⁰⁹ Om så var tilfellet, kan en

²⁰⁸ Wiesener 1916: s.15

²⁰⁹ Wiesener 1916: s.15

konstatere at borgerskapet i Bergen ikke var særlig godt forberedt til å håndtere et faktisk angrep på byen. Ordlyden til Wiesener indikerer en holdning til borgerne i perioden som lite brukende i strid.

Trondheim

I 1657 skulle Trondheim len overgis til kongen av Sverige fra Danmark-Norge. Dette foregikk før borgerskapet i Trondheim fikk sin egen vaktordinans i 1659, men da Trondheim var en av byene som ble pålagt å opprette borgerkompanier gjennom Ordinansen av 1628 er det tenkelig at det eksisterte en form for borgervæpning der. I «Kampen for Trondhjem: 1657-1660» av Yngvar Nielsen skriver han at de ved tanken på overgang til svensk herredømme framstod borgerne henrykt. Det var ingen patriotisk ånd eller forsvarsvilje å spore, og de virket til å være mer interessert i at de nå ikke var bundet til gamle økonomiske forpliktelser og taksering. Grunnlaget for denne innstillingen skal ha ifølge Nielsen ha vært tunge økonomiske byrder som et resultat av krigen.²¹⁰ Tilsynelatende var ikke borgerskapet i Trondheim involvert i væpnet konflikt mot de svenske soldatene i byen.

Framstillingen av Trondheimsborgerne som lite kampvillige går igjen i flere forskningsverk. I «Trondheims Historie: 997-1997» av Steinar Supphellen uttrykker han at det finnes ganske knapt grunnlag for å snakke om noen entusiasme knyttet til forsvar. Han ser trøndernes handlinger mer som et resultat av et pragmatisk borgerskap som mest av alt ønsket stabilitet. Økt beskatning fra svensk side skal ha surnet forholdet mellom borgerne og de nye styresmaktene, da Trondheims posisjon som en del av Sverige resulterte i at tørrfiskhandelen nå ble lagt utenom byen. Å snakke om nasjonale holdninger ser Supphellen som usannsynlig, da muligheten til å oppnå stabil næringsdrift og trygghet var det som rådet, og borgerne var raske til å snu seg mot svenskene når disse forholdene ikke ble lagt til rette. En svensk soldat skal ha blitt drept da de harde kårene under beleiringen skapte friksjon mellom trønderne og svenske tropper. Soldatene skal ha beslaglagt små kornkamre og ammunisjon, og tatt forskudd på lønnen sin. Om det var medlemmer av borgerskapet eller andre innbyggere som tok livet av soldaten er ukjent.²¹¹

Bjørn Sogner skriver i «Kjøpstad og stiftsstad: 1537-1807» at pålagte høye tollsatser var grunnen til at tørrfiskhandlerne nå valgte å andre steder, og utskrivningen av en større gruppe

²¹⁰ Nielsen 1897: s.86-87

²¹¹ Supphellen 1997: s.160

menn fra distriktene til svensk krigstjeneste skal også ha påvirket innbyggernes syn på de nye styresmaktene, da mange av de utskrevne aldri returnerte.²¹²

Fredrikstad og Halden

Fredrikstad

Det nærmeste Fredrikstads borgerskap noensinne kom væpnet konflikt var 14. mars, 1716, i de siste årene av den store nordiske krig. Ifølge Dehli hadde kommandanten på festning pålagt borgerne å stille med våpen, og om det ble kamp skulle befolkningen være klar til å trekke inn i byene. Svenske soldater kom nær byen, men noe angrep kom aldri. En liten styrke skal ha blitt igjen på Moss for å vokte forsyninger. Kommandanten på Fredrikstad festning skal ha brukt en liten styrke for å sikre disse forsyningene, men borgervæpningen nevnes ikke i denne sammenhengen. Av den grunn er det vanskelig å si om det var en del av nevnte styrke.²¹³ At medlemmer av borgervæpningen kjempet sammen med ordinære soldater er ikke utenkelig, ettersom det forekom i for eksempel Halden.²¹⁴

Halden

Borgerne i Halden var involvert i væpnet konflikt ved tre anledninger på 1600-tallet; byen ble angrepet i 1658 og 1659, og borgerne var en del av en større styrke i 1660. Det første angrepet var et resultat av at Båhus festning nå var under svensk kontroll, og Halden stod laglig til for hogg. Forsvaret av byen ble organisert av Peder Olsen Nordmand, som var stedfortreder for den lokale lensherren. Ifølge Ingebrigt Solum klarte Nordmand å organisere et effektivt forsvar. Blant forsvarerne var borgerskapet, bøndene og de få tilstedeværende soldatene. Sammen klarte de å presse svenskene ut av byen. Det er mulig at spesielt dette første angrepet, hvor en i all hovedsak sivil styrke med små militære innslag, la grunnlaget for Haldens historie med effektivt borgervern. Året etter kom det et nytt angrep, og denne gangen skal borgerne i byen ha vært organisert i et ordinært borgerkompani som deltok i forsvaret av byen. Til sist var de nå stridsvante borgerne en del av en større styrke som gikk inn i Båhuslen i 1660.²¹⁵

²¹² Sogner 1962: s.135

²¹³ Dehli 1960: s.301

²¹⁴ Se Kapittel 5.

²¹⁵ Solum 1978: s.17-21

I 1716 ble Halden angrepet igjen av svenske tropper, denne gangen som en del av felttoget til Carl XII under Den store nordiske krig. Ingebrigt skriver at borgervæpningen deltok i forsvaret av byen med en styrke på ca. 200 mann, som til tross for overlegen motstand klarte å kjempe lenge nok til at svenskene trakk seg tilbake for å gå etter et viktigere mål. To år senere var Carl XII tilbake, men ble drept under angrepet på Halden. Borgervæpningen var på ny en del av forsvarsstyrkene i byen og på festningen.²¹⁶ Det skal også nevnes at Tistedalskorpset, som Forstrøm nevnte skulle ha vært et reservekompani til borgervæpningen i Halden var involvert i en væpnet aksjon mot svenske tropper i 1808.²¹⁷

7.2 Brann og borgervæpning

I perioden 1620 til 1814 opplevde de aktuelle byene flere ødeleggende branner, i tillegg til en del småbranner. Brann var et tilbakevendende problem for byer i tidlig moderne tid, da majoriteten av byggverk og boliger var lagd av treverk, folk bodde tett, og man manglet enhetlig regulering av boliger. Selv de byene som aldri eller sjeldent opplevde angrep, hadde problemer med brann. Av den grunn ble brannvern en av hovedoppgavene til borgervæpningen i Danmark-Norge, og mobilisering i tilfelle brann ble i stor grad sidestilt med et militært angrep. Borgervæpningens framgang som provisorisk brannkorps er derfor veldig relevant for analysen. Så hvordan skulle egentlig borgervæpningen håndtere brannfare og bybrann? Hvordan foregikk mobiliseringsprosessen? Og når fikk de forskjellige byene ordinære brannkorps?

Bergen

Hvordan skulle brannvernet organiseres ifølge anordningen fra 1707? I første omgang virker det som det hovedsakelig var tårnvakten sitt ansvar å speide etter tegn på ild og røyk;

«Dærnest skal vægterne på Taarnene under samme straf, saasnart de nogen Ildsvaade fornemme, uden al Forsømmelse med klokken klemte, og samme klemten continuerer saalænge Ilds-Faarlighed paastaar, hastig eller langsom, ligesom Ilden til- eller aftager, og desuden, om det er Nat, hænge på en dertil forordnet Stang, en stor løkte med lys i paa den siden af Taarnene, som ilden findes antændt til et Tegn, at eftersee paa hvad Sted omtrent i byen Ildsnøden er;»²¹⁸

²¹⁶ Solum 1978: s.17-21

²¹⁷ Solum 1978: s.22

²¹⁸ Schous forordninger: Brand Ordning for Bergen bye. 16 mai, 1707, s.159

Lyden av klokkeklang og bruken av lys for å signalisere til byen at det brant skulle da sette i gang en mobiliseringsprosess som inkluderte flere grupper av byens innbyggere. Basert på instruksene som står i den tidligere nevnte anordningen virker det til at mobiliseringsprosessen for brann i stor grad var identisk med å mobilisere til et potensielt angrep. Så hvordan foregikk denne prosessen?

«Gade-Vægerne skal og, saasnart de forneme nogen Ildløs, gjøre Allarm paa de dem anbefalede poster, som herefter i den 7§ ommældes; Den i Corps de Garden tilstedeværende Borger=Vagt eller Brand=vagt skal strax lade høre trommen til Allarm; sammeledes gives af fæstningen et tegn til Ildløs ved tre skud, som langsom udskydes efter Commandantens ordre; Dersom nogen Ildsvaade om dagen paakommer, da skal vægterne sig med klemten paa samme maade forholde, og et flag paa den side af Taarnene udhenge, hvor Ilden i Staden er opptændt, til hvilken Ende en af Vægterne ogsaa altid om Dagen ved Taarnene skal oppasse.»²¹⁹

Første delen av brannmobiliseringen gikk altså ut på å slå alarm, og sørge for at lyden spredde seg i byen. Her var borgervæpningen og det provisoriske brannkorpset involvert, både med å bruke kirkeklokkene og trommer i byen. Bruken av kanonene på festningen til å slå alarm ville nok også ha sørget for å gjøre innbyggerne oppmerksomme på fare. Slukkingen skulle foregå som følger:

«Dernæst skal Borgerskabet og Indbyggerne, som boe nær hos Branden, være forpligtede, enhver med en eller to Bøtter og en Dre sig til Ilden strax at forføie, og at anvende al muelig Flid til at saae den betids dæmpet, førend den videre tager Overhaand, og dermed continuere, indtil Stads=hauptmanden, Brand=Directeuren eller i det mindste den forordnede Stads=Capitain i samme Compagnie dertil kommer, hvilken i Førstningen bør commandere inhver til at hente Stiger, Brandsager og andet Brand=redskap, paa det at tilbørlig Anstalt kan blive gjort til at faa Ilden, som sagt er, betides dæmpet.»²²⁰

²¹⁹ Schou smst. 159ff.

²²⁰ Schou smst. 159ff.

De som holdt hus nærmest brannen var også de som var påkrevd å starte slukkingsarbeidet. Det er vanskelig å si hvem som skulle ha kommandoen på stedet i utgangspunktet, men siden både borgerskapet og innbyggere nevnes er det sannsynlig at det var eventuelle medlemmer av borgervæpningen som ledet an. Slukkingen skulle som nevnt foregå til en høyere offiser dukket opp; da både Stadshauptmannen og Branndirektøren nevnes kan det gi en pekepinn på hvor nært integrert borgervæpningen og brannkorpset egentlig var. Stadshauptmannen var øverste leder for borgervæpningen, men de som holdt på å slukke kunne også styres av Branndirektøren. På dette tidspunktet må denne stillingen ha blitt mer autonom enn det som var tilfellet før 1707. Her er et godt eksempel på hva de som var nærmest skulle foreta seg i tilfellet det brant, men hva var resten av innbyggerne og borgerskapet ment å foreta seg?

«De andre af Stadens Capitainer, som boe uden for det District, hvor Ilden er løs, skal strax, naar nogen Ildløs fornemmes, lade røre Trommen, hvorefter alle og enhver af det øvrige Borgerskab, saa mange som ikke ved Sygdom eller andre heslige Forfald ere forhindrede eller og ved Brand=Væsenet enrollerede, bør møde paa de dem tilforordnede Allarm-Pladser, hver med en Dre og en eller to Bøtter, (unntagen de 10 Mænd, som i 13 § ommældes, hvilke møde med deres Gevæhr).²²¹

For den delen av borgervæpningen og stadskapteinene som holdt hus lenger vekke fra brannen skulle de organisere seg rundt spesifikke alarmplasser, for så å kunne gå videre til brannen.²²² Dette sammenfaller i så fall med vaktordinansene for Bergen sin borgervæpningen fra 1624, 1626 og 1646, som hadde lignende bestemmelser knyttet til brann og angrep.²²³ Borgerskapet hadde alarmplasser de skulle møte på uansett hva slags trussel det var snakk om, og dette ser ut til å ha blitt videreført til brannanordningen i 1707. Mobiliseringsprosessen gir inntrykk av at prosedyrene for brann i stor grad var de samme som for et angrep på byen, som ble presisert i de tidligere nevnte ordinansene for borgervæpningen i Bergen.

²²¹ Schou smst. 159ff.

²²² Schous forordninger: Brand Ordning for Bergen bye. 16 mai, 1707, s.159-161, oppgavene til de som skulle slukke

²²³ Se Kapittel 3.

«Enhver af de beskikkede Brand=Mestere og Brand=Svende, som ved Sprøiterne er enrollerede, skal strax, saasnart de fornemme, at der er Ildløs, til sin assignerede Sprøite og Indringere sig begive, og dem med tilforordnede Læder=Spande iligen til Ilden anbringe; hvorpaa SprøiteMesterens sig for Brand=Directuren anmelder, at han med sine underhavende er parat, og Brand=Mesterne, som ved Inbringerne ere commanderede, søge strax til Vandet, og siden følge de samtlige den Ordre, som af Brand=Directuren vorder givet;»²²⁴

Her får man klarere innblikk i den særegne delen av brannkorpset sin del av mobilisering, da de som tidligere nevnt også var påkrevd å være bevæpnet og å slå alarm sammen med borgervæpningen. Tross innslaget av et nytt provisorisk brannkorps indikerer reglementet at borgervæpningen enda var tiltenkt å være en stor del av brannvernet i byen.

Kilde: Rodekart over Bergen 1887-1935, UBB Spesialsamlingene, Kart S30.

²²⁴ Schou smst. 159ff.

I perioden 1660 til 1863 hadde Bergen totalt tolv branner. Majoriteten av brannene var små, men tre var av et markant større omfang, med store ødeleggelser. Den mer omfattende ordinansen fra 1707 kom som en respons på den ødeleggende brannen i 1702, men behovet for brannvern ble igjen smertelig tydelig i 1756, som foregikk i et helt døgn og tok med seg store deler av byen.²²⁵ Akkurat når Bergen fikk eget brannkorps er usikkert. Det moderne brannvesenet ble stiftet i 1863, men byen hadde hatt brannmester siden 1693²²⁶, så det er sannsynlig at stillingen fulgte med midler til å lønne egne brannkonstabler og vektere. Denne vurderingen støttes opp av framstillingen i «Beretningen om Bergens Brandvesen» fra 1938²²⁷ som nevner at branndirektørstillingen medførte ansvar for logistikk og medlemslister, og brannanordningen fra 1707 hvor det nevnes egne brannvektere.²²⁸ Reglementet fra 1707 ble ikke erstattet før i 1908, men Bergen fikk et eget moderne brannvesen i 1863.²²⁹ Det er mulig at det gamle reglementet ble beholdt som sovende paragraf, eller at man gradvis faset ut deler av reglementet etter hvert som det ble nødvendig.

En klar forskjell mellom reglementet fra 1600-tallet og 1707 er hvor mange grupper som skulle være en del av slukningsarbeidet. I tillegg til borgervæpningen nevnes det egne brannvektere, som tilsynelatende skulle øve på slukking på samme måte som borgerne skulle øve på formasjoner. Om nødvendig skulle vanlige innbyggere, soldater og politifolk også ta del i slukningen, og reglementet gir generelt inntrykket av det var «mange om beinet». Denne utviklingen kan indikere at borgervæpningen alene ikke var i stand til å håndtere brann alene, og at man derfor så seg nødt til å involvere store deler av innbyggerne i byen. Reglene rundt utstyr til slukning ser ut til å ha vært de samme for borgerskapet som for resten av byens innbyggere; de skulle være i besittelse av lærspekk, tønner med hank, lykter til å lyse vei og stang for å bære tønner.²³⁰

I «Beretningen om Bergens Brandvesen» fra 1938 blir det konstatert at det av brannvesen som eksisterte på slutten av 1600-tallet var preget av dårlig ledelse. Brannmesterstillingen som ble opprettet i 1686 var i all hovedsak administrativ; å lede brannkorpset krevde godkjenning fra byens overøvrighet. Bymyndighetene skulle være til stede om det ble brann, og brannmesteren kunne tilsynelatende ikke foreta seg noe uten å ha avtalt med stiftsamtmannen. Etter brannen i 1702 var det ledelsen som i stor grad fikk skylden for ødeleggelserne.

²²⁵ Fossen 1979: s.738, Bergen bys historie, Bind II

²²⁶ Bergen byleksikon

²²⁷ Beretningen om Bergens Brandvesen 1938: s.11-12

²²⁸ Schous Fordringer: Brand Ordning for Bergen bye 16.mai, 1707: s.160

²²⁹ Beretningen om Bergens Brandvesen 1938: s.15

²³⁰ Schous forordninger: Brand Ordning for Bergen bye. 16 mai, 1707, s.144

Tilstanden til byens brannvern blir illustrert med et eksempel fra brannen i 1855.

Brannvesenet bestod på dette tidspunktet totalt av nesten 900 medlemmer med forskjellige oppgaver, og i tillegg skulle politiet og borgervæpningen bistå under slukningen. Litteraturen vurderte dette som et «pompøst oppbud». Mye av problemet skal ha ligget i at de forskjellige gruppene var dårlig integrert, i tillegg til kombinasjon av grupper med sivil og militær oppbygging hemmet kommunikasjon. Resultatet skal ha vært stor forvirring, mangel på ledelse og skade på utstyr voldt av brannvesenet selv. Manglende kunnskap i hvordan å håndtere utstyret og åpne vannkranene var også kritikk som ble rettet mot brannvernet.²³¹ Om det faktisk stod så dårlig til med det gamle brannvesenet er vanskelig å si, da det er lett å se tilbake på de gamle institusjonene med et i overmåte kritisk blikk.

Kritikken som ovenfor blir rettet mot det tidlige brannkorpset har noen likheter med den som finnes i Anthon M. Wieseners avhandling om Borgervæpningen i Bergen, nemlig mangel på gjennomføringsevne. I brannanordningen fra 1707 står det klart at medlemmene av brannkorpset skulle øve på slukking og håndtering av pumper, men i framstillingen fra 1938 er mangel på trening et punkt som blir holdt fram i brannkorpsets framferd i 1855. Sviktende gjennomføring og oppfølging av plikter er i stor grad den samme karakteristikken som Wiesener gir borgerskapet i avhandlingen sin. Det andre punktet som går igjen i framstillingen virker til å være dårlig lederskap. Gode branndirektører skal ha vært vanskelig å oppdrive, skoleringen foregikk hovedsakelig i København²³², og det virker til å ligge implisitt i framstillingen byens ledere ikke nødvendigvis tok seg bryet med å sørge for skikkelig opplæring til de som ble valgt til stillingen. Byen var i stor grad var styrt av de samme som var involvert i både brannkorpset og borgervæpningen, altså kjøpmannsklassen. En kritikk av disse gruppene kan i også bli sett på som en kritikk av borgerskapet.

I andre bind av «Bergen Bys Historie» av Anders B. Fossen tar han for seg en del av brannene som forekom i Bergen, og også prosessen som fulgte diskusjonen knyttet til branntiltak blant bergenserne etter disse brannene. Det var en gjennomgående tendens at mange av disse forbedringene og reguleringene ble motarbeidet av borgerskapet på bakgrunn av økonomiske forhold.²³³ Fossen argumenterer for at dette delvis kom som et resultat av at folk ble nødt til å bygge opp igjen de nedbrente husene sine før reguleringskravene og planene var ferdig fastsatt hos sentralmakten, sånn som var tilfellet etter brannen i 1686. Krav til regulering

²³¹ Beretningen om Bergens Brandvesen 1938: s.13

²³² Beretningen om Bergens Brandvesen 1938: s.12

²³³ Fossen 1979: s.483

gjorde også at grunneiere ikke nødvendigvis kunne foreta seg hva som helst i forhold til bebyggelse og standarder, og de var nødvendigvis motivert av det økonomiske framfor å sikre byen mot brann.²³⁴

²³⁴ Fossen 1979: s.478

Trondheim

Brannvern framstår som en av hjørnesteinene i 1600-tallets borgervæpning, men lovgivning knyttet til brann dukker faktisk ikke opp i Trondheim før i reglementene fra 1662²³⁵ og 1672²³⁶. På tross av dette er det sannsynlig at borgerskapet var forventet å bidra til slukking og å holde øye med ild i byen før 1662. Byen fikk ikke satt sammen noe offisielt brannkorps før i 1690.²³⁷ Borgervæpningen var det nærmeste man kom en beredskapsgruppe av noe slag før organiseringen av brannkorpset. Vanlige borgere var allikevel forventet å gjøre det de kunne om det ble brann, i mangel av et profesjonelt brannmanskap.

Så i hvor stor grad ble byen rammet av brann? Mellom 1660 og 1814 opplevde Trondheim 10 branner i varierende grad av omfang.²³⁸ Brann var altså et gjennomgående problem i Trondheim. Bygningene i byen var for det meste lagd av tre; av den grunn var brann gjerne ansett som en mer reell trussel enn et militært angrep. Brannen den 19. april, 1681 blir ofte omtalt som «Hornemannsbrannen», og ødela størsteparten av byen. De store ødeleggelsene banet vei for en mer omfattende planlegging av byen, og fikk borgerskapet til å søke om bedre brannvern. I 1689 kom en ny brannanordning med nye rutiner og tiltak for å sikre byen mot lignende hendelser. Trondheims første brannkorps ble opprettet med denne anordningen. Den 2. august i 1708 brant igjen størsteparten av byen, med unntak av bryggene og Sanden. I 1717 var det to branner, som til sammen skal ha ødelagt 100 bygninger og tatt med seg tre brygger. Den 3. desember, 1788 brant den nördøstligste delen av byen. Av brannene i periodene ser det ut til at disse var de mest omfattende.

Det forekom også branner som ikke var like ødeleggende. Den 25. januar, 1719 brant Domkirken etter et lynnedslag, og i 1742 den 9. august var det 14 hus i Munkegata som gikk opp i flammer. I 1773 brant området ved Ravnkloa ned. Trondheim var altså plaget med hyppige branner av varierende omfang, tross det nye brannkorpset og inngrepene gjort under byplanleggingen.²³⁹ I den forstand har Trondheim klare likheter med Bergen. Det skal nevnes at det provisoriske brannkorpset som ble opprettet året etter brannanordningen fra 1689 først skal ha blitt avskaffet i 1863, da man fikk brannsvenner som hadde slukking og brannvern

²³⁵ Anordning for Borgerlig Vindter Vakt i Trundhjem 1662, omtalt i kapittel 4.

²³⁶ Vagt Ordinans udi Trundhjem udgifen anno. 1672, omtalt i kapittel 4.

²³⁷ «300 år med Cicignon: 1681 Trondheim» av Steinar Supphellen 1981: s.79

²³⁸ https://snl.no/bybranner_i_Trondheim

²³⁹ Supphellen 1981: s.97

som eneste oppgave.²⁴⁰ Selve ordinansen fra 1689 ble først offisielt avskaffet med nye brannregler i 1908.²⁴¹

Brannanordningen fra 1689 ser ut til å ha lagt grunnlaget for mer omfattende brannvern. Trondheim skulle nå ha to brannmestere fra forskjellige sogn. De var ansvarlige for å lede brannvakten og å kommandere «brannsvendene», i tillegg til å følge opp alle av anordningens påbud og sikre vedlikehold av utstyr til slukking. Under seg hadde brannmesterne fire rodemestre, to på hvert kirkesogn. De fungerte som et mellomledd i befalskjeden mellom brannmesterne og brannsvendene. Alle tidligere nevnte stillinger måtte svare til bymagistraten, og kunne ikke forlate byen uten hans tillatelse.²⁴² I «Trondheim Byleksikon» skriver Terje Bratberg at varianter av brannvern og regler knyttet til åpen ild hadde eksistert lenge i Trondheim, men at slukking var et allment anliggende. Året etter anordningen ble det brannkorpset som beskrives i reglementet satt sammen.²⁴³ Brannkorpset som ble organisert i 1690 ser altså ut til å ha vært det første av sitt slag i Trondheim.

Brannmesterne skulle ha det som kalles «edsvorne borgere» til å hjelpe til, i tillegg til 64 brannsvender. Om de edsvorne borgerne er en referanse til borgervæpningen er usikkert, men en gruppe på en rodemester og åtte brannsvender skulle holde vakte om natten, i tillegg til vekterne, som på dette tidspunktet mest sannsynlig var medlemmer av borgervæpningen. Disse vekterne nevnes også i «300 år med Cicignon: 1681 Trondheim» av Steinar Supphellen, men heller ikke her blir det oppklart om det er snakk om betalte vektere eller borgere. Opprettelsen av brannkorpset anser han i hvert fall for å være starten på brannvesenet i Trondheim.²⁴⁴

Et nytt brannkorps til å støtte opp om borgervæpningen ville alene ikke være nok til å forbedre brannverket, det måtte også klare prosedyrer til for hva som skulle gjøres når det brant. Hvem skulle egentlig slå alarm, og hvordan skulle brannmobiliseringen foregå?

²⁴⁰ Trondheim Byleksikon (1996)

²⁴¹ Trondheim Brannkorps forening gjennom 60 år (1959), av Øivind Berglund: s.7

²⁴² Wessel-Berg: Konfirmasjon på brannanordning for Trondheim 1689, s.196

²⁴³ Bratberg 1996: s.97 Trondheim Byleksikon, brannvesen

²⁴⁴ Supphellen 1981: s.79

«I Domkirke-Taarnet, øverst ved Klokkerne, skal hver Nat baade Sommer og Vinter to af Byens Vægttere, til Omverling dem imellem, vaage, og dersom de nogen ildsfare fornemme, da at strax klemte med den største Klokke.»²⁴⁵

«Naar Klokken saaledes klemter, skal Vagten eller Gadevægterne strax give brandmesterne det tilkjende, som da ufortovet skal tilsige Trommeslagerne, at Byens Trommer kan røres.»

Som tidligere nevnt var det både borgere og brannkorps som hadde patrulje i byen; disse ble da supplert med utkikkspost i kirketårnet som kunne slå alarm med klokkene. For å sørge for at lyden spredde seg skulle trommeslagerne da også spille om de hørte klokkene. Her er det klare likheter med lovgivningen knyttet til borgervæpningen i byen, hvor enhver patrulje skulle ha med seg trommeslager om den generelle alarmen ble slått.²⁴⁶ Et annet relevant moment er alarmen i seg selv. Sannsynligvis var det samme framgangsmåte om klokkene ble ringt for å varsle brann eller angrep.

«Saasnart ved Klemten, Trommen eller i andre Maader nogen Ildsfare fornemmes, skal strax Brandmestere, Rodemestere og Brandsvende, samtlige med deres Gevær og Brandredskab mode ved Byens Vagthuus. Saasnart Ildsfare fornemmes, da en av Brandmesterne, som er nærmest ved Haanden, sig til Raadhuset at fotift? Og der Brandredskabet til dem, som skal redde, uddele; hvorefter de samtlige uden Ophold sig begive til det Sted, som Ilden er, at redde; og have baade Offiserer og Gemene sig fra Drukkenskab, Spil og al Usiikelighed i Vagthuset at entholde. Og, naar saaledes enten Klokken eller Trommen høres, da de øvrige af Borgerskabet, baade Officerer og Gemene, hver at forfinne sig til Byens Vagthuus med deres Gevær, og da samtlige tilligmed Officerer strax at begive sig til det farlige Sted at redde, og Ingen derfra før Ilden er dampet, under vilkårlig straf, at entvige.»²⁴⁷

²⁴⁵ Wessel-Berg I: Konfirmasjon på brannanordning for Trondheim 1689, s.196

²⁴⁶ Ordinansen fra 1659 i Trondheim: Se kapittel 4.

²⁴⁷ Wessel-Berg I, s.196ff.

Her ser man flere momenter som ser ut til å bygge opp under tanken om en felles mobiliseringsprosedyre for brann og angrep. Om alarmen gikk skulle de som var en del av brannkorpset flytte seg til vakthuset med utstyr for slukking og geværer. Det samme var tilfellet for medlemmene av borgervæpningen, selv om det står klart at begge gruppene skulle bidra til slukningsarbeidet. Kravet om at mannskapene skulle ha våpen under slukkingen kan også ha blitt inkludert for å kunne beskytte både mennesker og eiendom fra plyndring, noe som ser ut til å ha vært reflektert i lovgivningen;

«Brandmesteren, eller den hosværende Offiser skal straren, naar han kommer til det farligste Sted, lade scette saadan Vagt omrking Gaarden, at ingen Flere indkomme, end de som dertil ere commanderede, vaa det lose og Skarns-Folk ikke de Skadelidende skal bestjæle. Faar nogen av dem, som ikke er did commanderet, eller har der at bestille, udi slig Skyndig eller Tilfælde nogen Skade, da haver han, som selv det voldende, samme Skade for Hjemgjeld.»²⁴⁸

Det var åpenbart fare for plyndring i det kaoset som brann kunne medføre, og vakthold uten våpen ville da ha blitt vanskelig. Det at alle som skulle bidra til slukking og vakt måtte ha våpen uansett hvilken gruppe de tilhørte, og det at man kun hadde en måte å slå vakt på gjør det uansett sannsynlig at framgangsmåten for å gjør seg klar til slukking og forsvar av byen i stor grad den samme.

Den hyppige brannfrekvensen kan muligens ha bidratt til at borgervæpningen og brannkorpset ble flinke til å mobilisere og foreta slukningsarbeid, i kontrast til den vurderingen som ofte er blitt gjort i forhold til borgervæpningens militære dyktighet. Et annet interessant moment er utforming av anordningen knyttet til selve mobiliseringen. Den delen som omfatter borgervæpningen ligner på prosedyrene som fantes for å slå alarm i reglementet fra 1659, men har også store likheter med reglementene fra Bergen²⁴⁹, både av borgerreglementene og brannanordningen fra 1707. Likheten i utforming kan gi inntrykk av at brannkorpsets oppbygging og prosedyrer var basert på det som allerede fantes av reglement for borgervæpningen, spesielt med tanke på den nære tilknytningen de hadde når det gjaldt hvem som var ansvarlig for slukking.

²⁴⁸ Wessel-Berg I, s.196ff.

²⁴⁹ Reglementene fra 1624, 1626 og 1646: Se kapittel 3.

Så hvorfor ble ansvaret for slukking og brannvakt gradvis flyttet fra borgervæpningen til brannkorpset? I «300 år med Cicignon» påpeker Steinar Supphellen at vekterne i Trondheim hadde hatt brannvakt i byen lenge før det provisoriske brannkorpset ble opprettet.

Vurderingen hans er derimot at hverken vekterne eller noen andre i byen var utstyrt til å håndtere en større brann.²⁵⁰ De mange brannene som byen ble utsatt for ser ut til å støtte opp om denne vurderingen. I tillegg til manglende utstyr, og mest sannsynlig manglende mannskap, var også selve byen et problem. Byggematerialene som var i bruk var lettantennelige, og bygningene stod tett i tett.²⁵¹ Det kan også tenkes at organiseringen av et eget brannvesen, som gradvis vokste og ble videreutviklet utover 1800-tallet, ble ansett som en bedre løsning. Istedenfor frivillige vektere ville et spesialisert brannkorps med lønnede brannkonstabler kunne bruke tiden til kun brann og trening.

Fredrikstad og Halden

I 1720 årene ble det klart at brannreglementet i Fredrikstad ikke var tilfredsstillende. Byen hadde tidligere opplevd ødeleggende branner i 1672 og 1690; ved begge anledningene brant hele byen ned. Som andre byer i perioden bestod bebyggelsen hovedsakelig av treverk.²⁵² Man manglet også et ordinært brannvesen, som betød at det var borgerskapet sitt ansvar å stille til brannvakten. Dette viste seg heller å være vanskelig, da stadskapteinen sendte underoffiserer fra væpningen til å organisere vekten stilte borgerskapet og byboerne seg motvillige til å delta. Når vekten var i gang ble det konstatert at vekterne ofte endte opp med å drikke i tjeneste eller spille kortspill. I verste fall lot de seg bestikke med brennevin for å la folk bedrive arbeid om natten, som var strengt forbudt grunnet brannfare.

I 1727 ble det utarbeidet et reglement som skulle kunne være gjennomførbart. Det skulle patruljeres fra 4 til 10 om sommeren, og 5 til 8 om vinteren, og om brann ble oppdaget, skulle man varsle beboerne i området, som så skulle stille med bøtter og økser. Om det var et betalt vekterkorps eller borgervæpningen selv som skulle patruljere er litt uklart. Ifølge Dehli var kommandanten på festningen i denne perioden en forsiktig mann, og sørget derfor at militæret patruljerte byen om natten. På disse patruljene fant vaktene den sivile brannvakten sittende og drikke, som skulle være et resultat av at borgerskapet leide inn tjenestefolk og andre til å skjøte vekten for dem.²⁵³

²⁵⁰ Supphellen 1981: s.76

²⁵¹ Bratberg 1996: s.97

²⁵² Dehli 1960: s.212 for brannen i 1672, s.252 for brannen i 1690

²⁵³ Dehli 1960: s.332-333

Ifølge Oscar Albert Johnsen skaffet Halden seg slangesprøyter fra Holland i 1709, men en fast brannvakt med borgere skulle byen først ha fått i 1720.²⁵⁴

7.3 Delkonklusjon

Av de byene som er brukt i analysen er det tydelig at Halden er den eneste byen i analysen hvor borgervæpningen fikk noen form for gjennomgående krigserfaring. Byen ble angrepet ganske hyppig på midten av 1600-tallet, og det kan se ut som dette bygget opp et godt samarbeid mellom de stasjonerte soldatene og det sivile borgerskapet. Hvordan disse erfaringene faktisk påvirket organiseringen av borgervæpningen er vanskelig å si med det knappe kildematerialet, men det er tenkelig at å organisere øvelser og opprettholde våpentrening hadde høyere grad av gjennomførelse blant borgerne i Halden. Bakgrunnen for denne vurderingen er borgernes erfaringer med forsvar og angrep; å argumentere for trening ville bli lettere når man hadde konkrete situasjoner å henvise til, hvor de militære ferdighetene som treningen tok for seg var relevante.

Bergen, Trondheim og Fredrikstad opplevde til sammenligning ganske få angrep, og manglet da muligheten til å bygge opp et erfarent borgerskap som kunne bistå militæret. Situasjonene til de nevnte byene er også ganske ulike; Bergen var Norges kanskje viktigste by i denne perioden og hadde en festning med soldater å støtte seg på, og ble kun angrepet en gang. Trondheim hadde ikke nok styrker til må motstå svenskene, og byens ledere var heller ikke motivert til å sette sammen noe stort forsvar. Fredrikstad hadde i likhet med Bergen en festning, men manglet i tillegg erfaringsgrunnlaget til Haldens borgervæpning, og fikk heller aldri muligheten til å bygge seg opp lignende erfaringer siden byen aldri ble angrepet.

Basert på kildematerialet virker det som det å forebygge brann gradvis ble gjort til en mer spesialisert oppgave. Brannvern var noe som angikk alle innbyggerne i byen, men denne hovedansvaret ble gradvis lagt over på borgervæpningen, før den over tid ble overført til et eget brannkorps. Både Bergen og Trondheim hadde reglement som viste til at alle måtte være i besittelse av utstyr for slukking, men tilsynelatende var fremdeles selve vaktholdet knyttet opp mot borgervæpningen, med innslag av egne brannmannskaper, i hvert fall i Trondheim. Fredrikstad på 1700-tallet hadde derimot ikke eget brannkorps, så borgerskapet var påkrevd å ta seg av brannvakten, noe som tilsynelatende var vanskelig, og selve vaktholdet deres ganske dårlig. Med de hyppige og ødeleggende brannene som byene i den aktuelle perioden opplevde kan man konstatere at på tross av forsøk på å forebygge var tilsynelatende tiltakene ikke

²⁵⁴ Johnsen 1942: «Norges brannkasse 1767-1942: opprinnelse og utvikling: minneskrift 1: Den almindelige brannforsikring for bygninger 1767-1846.» s.97-98

omfattende nok, og med framstillingene av borgervæpningen var vaktholdet om natten ikke i god nok stand til å forhindre at brann forekom.

8.0 Konklusjon

Temaet for denne masteroppgaven er borgervæpningen i Norge i perioden ca. 1620- til 1814. Oppgavene hadde følgende problemstillinger: Hva var statens intensjon med borgerkompaniene, hvordan de endret seg over tid i forhold til organisering, funksjon og oppgaver, militære og sivile. Andre sentrale spørsmål er i hvilken grad det fantes forskjeller mellom byene, og hva slags faktorer som hadde innvirkning på disse forskjellene samt endringene over tid. Tidsperioden på cirka 200 år ble valgt for å kunne se på de lange linjene og utvikling over tid, og for å klargjøre forskjellene mellom 1600-tallets borgervæpning og det tidlige 1800-tallets variant av væpningen.

Byene som er benyttet i analysen har alle varierende grad av lovgivning og kilder tilgjengelige. Det er også grunnleggende forskjeller på byene i størrelse og status innad i Danmark-Norge, i tillegg til byenes beliggenhet. Bergen var en stor handelsby på kysten av Norge, langt unna grensen til Sverige, som var hovedfienden til Danmark-Norge i perioden. Trondheim var på lik linje med Bergen en viktig handels- og administrasjonsby, men ble til grenseby å regne etter Hannibalfeiden (1645), hvor Jämtland og Herjedalen ble en del av Sverige. Fredrikstad og Halden er de byene som er dårligst dokumentert, tross at de i løpet av perioden ble til viktige grensebyer med festninger etter at Bohuslän ble svensk (1658).

Av materialet tilgjengelig for de utvalgte byene kan man konkludere med at borgervæpningen i de tre første byene ikke fikk mye av kamperfaring i perioden ca. 1620-1814. Unntaket er Halden, hvor borgerne deltok i forsvaret av byen ved flere anledninger på 1600- og 1700-tallet. Mye av forskningslitteraturens vurdering av borgervæpningen i hver by er knyttet til faktisk kamperfaring, og om de var i stand til å forsvare seg. I de byene hvor borgerne hadde lite eller ingen slik erfaring er gjerne framstillingen i litteraturen ganske negativ; hvor forfatterne presenterer et borgerskap som var lite villige til å gå med på pliktene de ble pålagt. I den forstand er det svært sannsynlig at beliggenhet nær potensielle fiender hadde en skjerpende effekt på borgernes vilje til å gjennomføre påbud fra styresmaktene. Dette ser derimot ikke ut til å ha vært tilfellet, basert på framstillinger fra Trondheim og Fredrikstad.

Begge byene lå nær grensen til Sverige, og av reglementet fra 1659 i Trondheim er det klart at krigen mot Sverige (1657-60) hadde satt sine spor. Hvor flittige borgerne var i å utføre

pliktene sine er det derimot vanskelig å si noe om; de skal ikke ha satt seg til motverge når Svenske soldater inntok byen. I Fredrikstad skal muligheten for svenske angrep ikke ha hatt noen særlig påvirkning, da borgerne skal ha vært motvillige mot å både betale for vakthold og å utføre pliktene sine selv. Det at både Trondheim og Fredrikstad var festningsbyer med garnisoner kan derimot ha hatt en påvirkning på borgervæpningen, da man kanskje anså det som mindre viktig å ta seg av vakt og trening om man hadde ordinære soldater stasjonert i byen.

Om sentralmaktens intensjon med borgervæpningen var å bygge opp en egen milit for kjøpstedene, så gjenspeiles det i liten grad i 1600-tallets lovgivning. Begynnelsen på den «moderne» borgervæpningen kom med kravene om borgerkompanier i alle kjøpstedene i 1628. Før dette virker det til at man i stor grad hadde benyttet vaktholdet fra middelalderen i Magnus Lagabøtes bylov som mal. Ordinansen fra 1628 hadde ingen føringer for organisering eller funksjon for disse kompaniene. Om en by kun hadde dette grunnlaget å benytte seg av, ville de i stor grad være overlatt til å organisere væpningen selv. Det kan argumenteres for at bare det å ha borgerkompanier i byene ville kunne ha sikret et minimum av lokalforsvar. Det virker til tider som det er dette utgangspunktet mye av forskningslitteraturen baserer seg på.

Det er da interessant at lovverket for de forskjellige byene stort sett dreide seg om hvordan borgerne skulle opprettholde lov og orden innad i byen. Det er detaljerte reglement for hvordan borgerne skulle organisere vaken, og hva de skulle være på utkikk etter. Borgerne på 1600-tallet fungerte i stor grad som et politi- og ordenvesen, med å patruljere utsatte bydeler, bryte opp slagsmål og overdreven fyll, ja til og med prostitusjon. I løpet av århundret fikk de også klarere rutiner på hvordan håndtere brann, og man fikk egne tårnvakter som holdt øye med røykdannelse, i tillegg til egne grupper som skulle holde øye med åpen ild i byen. I den forstand kan man si at borgervæpningens oppgaver hadde en siviliserende effekt på bylivet, og at 1600-tallets borgervæpningen hovedsakelig var en form for «borgervakt». Til kontrast var krav om våpen- og formasjonstrening enten fraværende fra reglementet, som i Trondheim, eller helt overlatt til lokale myndigheter å organisere, som i Bergen. Et hovedfunn i denne oppgaven er at borgervæpningen på 1600-tallet fremstår som en ordensvakt med klare sivile oppgaver, fremfor militære. Og at disse funksjonene og oppgavene er felles for alle byene.

Borgervæpningen fikk først en klar halvmilitær struktur sent på 1700-tallet. På 1600-tallet var utformingen av lovgivning tilsynelatende knyttet til lignende behov, men til en viss grad tilpasset lokale forskjeller. Byene fikk også lovgivning på forskjellige tidspunkt; Bergen tidlig i perioden, mens de andre byene stort sett fikk eget reglement i andre halvdel av århundret. 1800-tallets lovgivning hadde langt mer enhetlige preg, med en felles ordinans for finansiering, og egne ordinanser for de større byene. De tilpassede ordinansene hadde allikevel klare likheter med den felles lovgivningen, og gir inntrykket av at reorganiseringen av borgervæpningen på 1800-tallet var preget av mer enhetlig styring. De sivile funksjonene, vaktholdet og politifunksjonen til borgerskapet ble byttet ut med krav til uniformering, et reglement som la fokuset sitt på trening og intern struktur, samt en inndeling som i mye større grad skulle reflektere medlemmenes sosiale status. 1800-tallets borgervæpning hadde fått det fokuset på lokalforsvar og milits som nesten ikke var å finne 200 år tidligere.

Bidraget til denne oppgaven i forhold til forskningsfeltet er den komparative vinklingen. Det finnes lovtekster og historiske framstillinger av de forskjellige byene i Norge og Danmark i den valgte perioden, men det har tidligere ikke blitt utgitt noen komparative studier som sammenligner byene slik som er gjort her. Forhåpentligvis vil dette prosjektet kunne belyse borgervæpningen i Norge og bidra til framtidig forskning.

Kilder og litteratur

Andresen, Astri. Rosland, Sissel. Ryymin, Teemu, Skålevåg, Svein Atle: «Å gripe fortida: Innføring i historisk forståing og metode». Oslo. Det Norske Samlaget. (2012)

Bratberg, Terje: «Trondheim byleksikon.» Kunnskapsforlaget. (1996)

Bratberg, Øivind: «Trondheim brannkorps forening gjennom 60 år.» Trondheim. Sentrum Bok- og Aksidenstrykkeri. (1959)

Brodahl, Joh. E: «Trondhjems ædste borgervæbning II. Borgerlig Windter Wact i Trundhiem A; O 1662. Vagt Ordinans udi Trundhiemb udgifuen 1672. Instruction for byens vagtmester 1703.» Trondhjemske Samlinger Trondhjemske Samlinger. Bind 1-3. (1925).

Dehli, Martin: «Fredrikstad bys historie. 1: Kjøpstad og festningsby: 1567-1767». Fredrikstad, kommune. (1960)

Ersland, Geir Atle og Holm Terje H.: Krigsmakt og kongemakt. Norsk forsvarshistorie bind 1. Bergen 2000.

Forstrøm, O. «Fredrikshald i 250 aar: 1665-1915. 1». Fredrikshald: E. Sem 1915. (1915)

Fossen, Anders Bjarne «Bergen by historie II: 1536-1800.» Bergen. Universitetsforlaget. (1979)

Johnsen, Oscar Albert: «Norges brannkasse 1767-1942: opprinnelse og utvikling: minneskrift 1: Den almindelige brannforsikring for bygninger 1767-1846.» Oslo. Norges brannkasse. (1942)

Schou, Jacob Henric: «Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 af ere udkomne, tilligmed et nøiagtigts Udtog af de endnue giældende, for saavidt samme i Almindelighet angaa Undersaatterne i Danmark og Norge, forsynet med et alphabetisk Register. Utg. av Jacob Henric Schou, Kbh. 1795-1814. Bind 2.». København. (1795)

Lund, Asbjørn: «Vandringer i det Trondhjem som forsvant». Trondhjem. Arbeideravisa. (1980)

MLB = Magnus Lagabøtes Bylov, se Robberstad, Knut.

Norske Magasin: Norske magasin : skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen, 2. Christiania : Johan Dahls forlagshandel, (1858-1870).

Nielsen, Yngvar: «Kampen om Trondhjem: 1657-1660». Trondheim. (1897)

Norsk militært Tidsskrift: «Minnefest: Den norske hærs gjenreisning 1628.» Norsk militært tidsskrift, Oslo. (1928)

NRR, Norske Rigs-Registranter : tildeels i Uddrag : B. 4 : 1603-1618. Christiania. (1870)

Robberstad, Knut: «Magnus Lagabøters bylov». (1923)

Rosvold, Knut A. (2015) Bybranner i Trondheim, i: Store Norske Leksikon [Internett].
Tilgjengelig fra: <https://snl.no/Bybranner_i_Trondheim> [13.05.2017].

Schmidt, Olaus: «Tronhjæms ældste borgervæbning: vacht och munstrings forodning udi trundheims bye (1695).» Trondhjemske Samlinger Trondhjemske Samlinger. Bind 1-3. (1925).

Schmidt, Olaus: «Trondhjæms ældste borgervæbning». Trondhjemske Samlinger Trondhjemske Samlinger. Bind 1-3. (1925).

Sogner, Bjørn «Kjøpstad og stiftsstad: 1537-1807». Trondheim. F. Bruns bokhandels forlag. (1962)

Solum, Ingebrigt: «Trek fra Haldens og Fredrikstens krigshistorie: hvem forsvarte byen og festning, eller deltok i operasjoner ellers med tilknytning til festningen». Halden. (1978)

Steen, Sverre «Stavanger Borgervebning». Stavanger. Stavanger Lithografiske Anstalt. (1925)

Steen, Sverre «Bergen: byen mellom fjellene: et utsyn». Publisert i kommisjon hos Eide. (1969)

Stortingsforhandlinger 1879 del 5, «Lov om ophævelse af Borgervæbningen, Dokument nr. 2». Oslo. Forvaltningstjenesten. (1879)

Supphellen, Steinar «Trondheims Historie 997-1997: Bind II: Innvandrernes by. 1537-1800». Oslo. Universitetsforlaget. (1997)

Thorsnæs, Geir Thorsnæs, Geir. (2017) Bergen - historie i: Store Norske Leksikon [Internett].
Tilgjengelig fra: < https://snl.no/Bergen_-_historie> [13.05.2017].

Trondhjemske Samlinger Trondhjemske Samlinger. Bind 1-3. (1925)

Wessel-Berg, Fr.Aug. : Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge : i Tidsrummet 1660-1813 : 1 : 1660-1746. Christiania, Cappelen, 1842

Wessel-Berg, Fr.Aug. : Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge : i Tidsrummet 1660-1813 : 4 : 1797-1813. Christiania, Cappelen, 1845

Wiesner, Anthon M. «Bergen Borgervæpning». Wiesener, Tidsskrift for Bergens Historiske Forening. (1916)